

FETVANIN DEĞİŞİM GEREKÇELERİNE GÜNCEL BİR BAKIŞ -DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU KARAR VE FETVALARI ÖRNEKLİLİĞİ-*

A CURRENT OVERVIEW OF THE
REASONS FOR CHANGE OF THE
FATWA - THE EXAMPLE OF THE
DECISION AND FATWAS OF THE HIGH
COUNCIL OF RELIGIOUS AFFAIRS-

Geliş Tarihi: 22.07.2022 Kabul Tarihi: 05.09.2022

✉ **FATİH YÜCEL**

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0003-4254-9133

fycel@yahoo.com

ÖZ

Fıkhi bir meselenin hükmünü ortaya koyan cevap anlamında ki fetva ya da dini bir meselenin hükmünü ortaya koyma anlamındaki iftâ, sorumluluk gerektiren son derece önemli toplumsal ve dini bir görevdir. Ülkemizde ağır sorumluluk gerektiren bu vazifeyi Din İşleri Yüksek Kurulu kolektif icthad metodu ile yerine getirmektedir. Bu kararların ve fetvaların, doktrinde genellikle zaman (fesâdü'z-zamân), mekân, örf, durum, bilgi, ihtiyaçların farklılaşması/değişimi ve umûmu'l-belvâ gibi sebeplere dayalı olarak değiştiği de bir gerçektir. Bu makalede Din İşleri Yüksek Kurulunun, fikhın farklı alanları ve güncel fikhî problemlere dair karar ve fetvaları yukarıdaki ayırım çerçevesinde incelenmeye, süreç içerisinde değişime konu olanlar karşılaştırmalı olarak ele alınmaya, bunların değişim gerekçeleri tespit edilmeye ve bunlarda metodik davranılıp davranılmadığı sorgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fetva, Din İşleri Yüksek Kurulu, Değişim, Umûmu'l-belvâ, Fesâdü'z-zamân.

ABSTRACT

Fatwa, which means an answer that reveals the verdict of a fiqh issue, or ifta, which means to reveal the verdict of a religious issue, is an extremely important social and religious duty that requires responsibility. In our country, this heavy duty is fulfilled by the Supreme Council of Religious Affairs, the highest decision and advisory body of the Presidency of Religious Affairs of Türkiye, with the method of collective ijthad. It is also a fact that these decisions and fatwas generally change based on reasons such as time (fasâd al-zaman), place, custom, situation, knowledge, differentiation/change of needs and umûm al-balvâ. In this article, it has been tried to examine the decisions and fatwas of the Supreme Council of Religious Affairs regarding different fields of fiqh and current fiqh problems within the framework of the above distinction, to deal with those subjects to change in the process comparatively, to determine the reasons for their change and to question whether they acted methodically or not.

Keywords: Fatwa, High Council of Religious Affairs, Change, Umûm al-balvâ, Fesâd al-zaman.

SUMMARY

Iftâ which is revealing the verdict of a religious issue, is a contemporary fiqh activity with a social aspect. In order to meet the religious information needs of people in our country, the High Council of Religious Affairs of Türkiye continues its ifta activities at an institutional level with the method of collective ijihad. When the decisions and fatwas of the High Council are examined, it is observed that they are not closed to change and some changes have been made within the framework of certain principles in the process, especially in the fatwas related to the legal transactions (muamelât). In fact, changing the previously given fatwas for some reasons is one of the most important issues of the fatwa procedure. In the doctrine, it is stated that fatwas change based on reasons such as time (fasâd al-zaman), place, custom, situation/state, changes in knowledge and needs and umûm al-balvâ. In this article, it has been tried to examine the decisions and fatwas of the High Council within the framework of the above distinction, to determine the reasons for their change and to question whether they acted methodically or not. The Board considers fatwas that are based on custom are open to change. However, it accepts in principle that the forms of worship, the harams and halals and the numerical shar'î provisions (mukaddarat) in the texts are not subject to change. The first of the reasons for the change of the fatwa is the change of time, that is, the negative change of people and understandings over time. Supreme Board considers it is compulsory to be adult for marriage and that the marriage must be officially. Also, it accepts that three consecutive divorces in a same place will be considered one divorce. Additionally, in today's inflationary systems, in case of a decrease in the purchasing power of money due to the delay in the repayment of the debt and the creditor's loss, the debtor will be obliged to compensate the amount equal to the depreciation in the inflationary environment. Second reason for the change of the fatwa is the change in the status of the issue that is the subject of the fatwa. All kinds of effective situations that a person may encounter in life have been evaluated in this context. A successful jurist (mufti) is someone who takes these situations into account, distinguishes them from each other, and does not issue the same fatwa for all situations. The High Council of Religious

Affairs has taken into account necessity, needs and umûm al-balva in the context of “change of situation”, which is one of the reasons for the change in the fatwa, and has used these principles in many of its fatwas. It is possible to see this flexibility in all of the board’s fatwas on pilgrimage. All of the fatwas issued by the Board within the framework of treatment can be evaluated within this group. The Supreme Board has allowed organ donation, autopsy and freezing eggs of cancer patients due to necessity. He allowed the sale of unprocessed raw tea for processed dry tea, tomatoes for tomato paste, and olives for olive oil, on the grounds of umûm al-balvâ, as it became widespread among people. The third reason for changing of fatwa is “change of place”. The Board has approved the determination of prayer times for beyond the forty-fifth latitude according to the nearest region where prayer times occur. According to the Supreme Board, citizen of Turkey living abroad can comply with the decision of the Muslim community in which they lived for Ramadan, Eid, Hajj (pilgrimage), qurbani and sadaqa al-fitr (fitra). The change of knowledge is one of the most basic reasons for the change of the fatwa. The High Council of Religious Affairs has recently stated that smoking, which causes lung cancer, is considered haram (forbidden). The committee also decided that since the vaginal discharge from women is clean, it will not invalidate ablution (wudu). Additionally, they say that ear and eye drops, sublingual pills, sprays used by asthma patients will not break the fast. These fatwas are compatible with recent medical data. One of the reasons for the change in the fatwa is the change in the custom. The fatwas about selling over the internet, using checks in the banking system, sales with guarantee conditions, receiving something delivered via electronic transfer and the decision to consider gold instead of silver in the nisab of zakat are also patterns of changing fatwa according to the updated custom. Consequently; High Council of Religious Affairs, acting with the method of collective ijtiħad, has taken into account the reasons for the change of the fatwa, such as the change of time (fasad al-zaman), place, situation (necessity, needs, umûm al-balvâ), knowledge, customs and intentions and has updated its fatwa.

GİRİŞ

Dinî bir meselenin hükmünü ortaya koyma anlamındaki iftâ, topluma dönük yönü olan güncel fikhî bir faaliyettir. “İbâdet veya muamelâta dair fikhî bir meselenin dinî hükmünü açıklayan cevap” şeklinde tarif edilebilecek fetva, kazâdan farklı olarak bağlayıcı bir nitelik taşımaz; ilmî ehliyeti olan herkes tarafından verilebilir. Bununla birlikte günümüzde heyet/şûrâ/kolektif ictihâd¹ kavramsallaşması çerçevesinde farklı bilim dallarından oluşan fetva kurullarının karar, mütalaa ve fetvaları günümüzde tereddütlerin ortadan kaldırılmasında başvurulacak güvenli bir çıkış noktası olarak sunulmaktadır.² Hz. Peygamber zamanından itibaren devam edegelen fetva faaliyeti, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine paralel olarak kurumsallaşmış, fetva meclisleri de dünyanın dört bir tarafında bölgesel ya da uluslararası boyutta yaygınlık kazanmıştır. Ülkemizde halkımızın dinî bilgilenme gereksinimini karşılama hususunda Din İşleri Yüksek Kurulu iftâ faaliyetlerini kurumsal düzeyde sürdürmektedir. Kurul aynı zamanda dinî konularda Diyanet İşleri Başkanlığının en yüksek düzeyde karar ve danışma birimidir.³ Cumhuriyetin ilk yıllarında “Fetva Heyeti” sonrasında “Müşavere Heyeti”, 1965 yılından itibaren de “Din İşleri Yüksek Kurulu” adıyla faaliyetlerini sürdüren kurul, dinî konularda kararlar almakta, mütalaalar yayımlamakta ve fetvalar vermektedir.⁴

* Bu makale III. Dil, Din ve Medeniyet Sempozyumunda “Din İşleri Yüksek Kurulu Karar ve Fetvaları Örneğinde Fetvanın Değişim Gereçekleri” başlıklı bildirisinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

¹ Yunus Apaydın, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/444; Mustafa Bülent Dadaş, “Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadi ve İslâm Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 28/1 (2015), 313 vd.

² İbrahim Kâfi Dönmez, “İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı”, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, ed. Tuncay Başoğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 164, 165; Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı* (İstanbul: İFAV, 2019), 60, 241.

³ Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (DİYKB), *Fetvalar I* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 33.

⁴ Mesela Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (DİYKB), *Fetvalar* (Ankara: DİB Yayınları, 2018).

Din İşleri Yüksek Kurulu bu fetvalarını hem internet sitesinden paylaşmakta hem de farklı farklı isimler altında yayımlamaktadır.⁵

Din İşleri Yüksek Kurulunun söz konusu karar ve fetvaları incelendiğinde bunların değişime kapalı olmadığı özellikle muamelata dair fetvalarda süreç içerisinde belli başlı ilkeler çerçevesinde bazı değişikliklerin yapıldığı da gözlenmektedir. Doğrusu, önceden verilmiş fetvaların bazı gerekçelerle değişmesi, fetva usulünün en önemli konularından biridir. Doktrinde genellikle zaman (fesâdü'z-zamân), mekân, örf, durum/hal, bilgi ve ihtiyaçların değişimi ile umûmu'l-belvâ gibi sebeplere dayalı olarak fetvaların değiştiği ifade edilmiştir.⁶ Bu makalemizde Din İşleri Yüksek Kurulunun, karar ve fetvaları yukarıdaki ayırım çerçevesinde incelenmeye, süreç içerisinde değişime konu olanlar karşılaştırmalı olarak ele alınmaya, bunların değişim gerekçeleri tespit edilmeye ve bunlarda metodik davranılıp davranılmadığı sorgulanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde “bu çalışmaya neden ihtiyaç duyuldu?” sorusuna cevap teşkil etmesi adına, bu konuya hasredilmiş ilmî çalışmalar değerlendirilecek, ardından Din İşleri Yüksek Kurulunun tarihçesi ve fetva yöntemi hakkında kısaca bilgi verilecektir. En son bölümde ise Din İşleri Yüksek Kurulu karar, mütalaa ve fetvaları örnekliliğinde fetvanın değişim gerekçelerine temas edilecektir. Fetva kavramının analizi, fetvanın tarihçesi gibi konular ilgili eserlerde incelendiği için burada ayrıca ele alınmayacaktır.

Din İşleri Yüksek Kurulu daha önce farklı çalışmalara konu edilmiştir. Bununla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla bir bütün olarak Din İşleri Yüksek Kurulu kararlarını ele alarak fetvada değişim gerekçelerine ayrılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Şamil Dağcı'nın bu alandaki çalışması, Din İşleri Yüksek Kurulu kararlarına fetva konseptinde bir yaklaşım sergilemiş, fetva kavramı, tarihsel süreçte fetva hizmetleri, Başkanlığın fetva hizmetleri, Din İşleri Yüksek Kurulunun fetvada takip ettiği yöntem ve dinî soruları cevaplama esas aldığı kriterlere odaklanmıştır. Çalışma Din İşleri Yüksek Kurulu ile ilgili önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bununla birlikte fetvada değişim konusuna tahsis edilmemiştir.⁷ Ahmet Yaman'ın fetvaya ilişkin hemen her konuyu detaylı biçimde ele aldığı kitap çalışması sadece alanda önemli bir boşluğu doldurmakla kalmamış

⁵ Kurulun *Fetvalar* isimli eseri Ekim 2021 de 9. baskısını yapmıştır. Kurul ayrıca Zekât, Oruç, Hac, Kurban Sıkça Sorulan Sorular, Stomali Hastalarla İlgili Sıkça Sorulan Sorular, Seyahatte İbâdet, Aile Sıkça Sorulan Sorular gibi farklı alanlarda fetvalarını yayınladığı pek çok yayını bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. <https://kurul.diyenet.gov.tr/Diyenet-Yayinlar>

⁶ Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 182-203.

⁷ Şamil Dağcı, “Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım”, *Diyânet İlmî Dergi* 38/4 (2002), 5-20.

bundan sonra konuyu farklı açılardan çalışmak isteyenlere de önemli bir kaynak olmuştur. Eserde, fetva usulü çerçevesinde fetva ve değişim konusu klasik literatürden, diğer fıkıh meclislerinden yer yer de Din İşleri Yüksek Kurulundan örnekler⁸ verilmek suretiyle ele alınmıştır. Bununla birlikte çalışmada bir bütün olarak Din İşleri Yüksek Kurulu'nun karar ve fetvalarındaki değişim gerekçelerine temas edilmemiştir. Yaman, aynı konu başlıklarına değindiği bir diğer makalesinde Din İşleri Yüksek Kurulu fetvalarına atıfta bulunmazken;⁹ Arapça olarak yayımlanan başka bir çalışmasını Din İşleri Yüksek Kurulunun fetva yöntemine hasretmiş, bu bağlamda güncel meselelere ilişkin bazı Kurul kararlarını ele almış, burada da kararların değişim gerekçelerine değinmemiştir.¹⁰ Mustafa Bülent Dadaş'ın, çalışmasının satır aralarında kararlardaki değişimle ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Bununla birlikte çalışmanın bir bütün olarak fetvanın değişim gerekçelerine odaklandığı söylenemez.¹¹ Ülfet Görgülü'nün makaleleri ise daha çok Kurulun tıbbi konulardaki fetvalarını metodolojik açıdan değerlendirmiştir.¹² İbrahim Özdemir'in çalışması ise daha çok ahkâmın değişmesi kavramına yönelik eleştirel bir bakış açısı sergilemektedir. Makale özetle fetvanın değişim gerekçelerinin ahkâmın

⁸ Yaman eserin fetvanın değişim gerekçelerine hasrettiği bölümde sadece iki başlıkta Kurul Kararlarına atıfta bulunmuştur. Ayrıca eserin son kısmında Din İşleri Yüksek Kurulunca yayımlanan Fetvalar Kitabının 3. baskısındaki önemli gördüğü bazı fetvalara yer vermiştir. Bk. Yaman, *Fetva Usulü ve Âdâbi*, 198-200; 320-328.

⁹ Ahmet Yaman, "Fıkıhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim", *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014), 7-21.

¹⁰ Ahmet Yaman, "TC. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Yöntemi", *el-Mecelle'tu'l-İlmiyye li-Riâseti 'ş-Şu'uni'd-Diniyyeti't-Turkiyye* 1/1 (Aralık 2019), 62-98. Yaman'ın fetva konusunu farklı açılardan ele alan çalışmaları için bk. Yaman, "Fetvâ ve Mezhep İlişkisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2015), 5-34; a.mlf., "Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 9-36; a.mlf., "Güncel Bazı Örnekleri Bağlamında Fetvada Kaynak ve Yöntem Sorunu", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 28 (2009), 7-16.

¹¹ Mustafa Bülent Dadaş, "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 37-74.

¹² Ülfet Görgülü, "Anomalili Gebeliklerin Sonlandırılmasıyla İlgili Cevaz Fetvalarına Eleştirel Bir Bakış", *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (2017), 105-122; a.mlf., "Din İşleri Yüksek Kurulunun Tıbbi Konulardaki Fetvalarına İlişkin Metodolojik Bir Değerlendirme", *Fıkıh ve Bioetik: İslâm Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci-2*, ed. M. İhsan Karaman vd. (İstanbul: İsar Yayınları, 2021), 181-195; a.mlf., "Din İşleri Yüksek Kuruluna Gelen Sorular Bağlamında Mahremiyet Algıları", *Din Geleneği ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu* (27-29 Mart 2015), ed. Yavuz Ünal vd. (Samsun: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 2/113-127.

değişmesi şeklinde yanlış anlaşıldığı tezini ileri sürmektedir. Çalışmada fetvanın değişim gerekçelerine klasik kaynaklardan istifade ile farklı bir tasnifle değinilmiş, buna mukabil doğrudan Kurul kararları ekseninde fetvanın değişimine temas edilmemiştir.¹³ Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları ve fetvaları farklı açılardan yüksek lisans tezlerine de konu olmuştur. Bu çalışmalarda sosyal ve siyasî değişimlerin kararlara etkisi,¹⁴ Kurul kararlarının şer’î delilleri ve aile hukuku ile ilgili kararlarının analizi hedeflenmiş;¹⁵ konuya giriş mahiyetinde fetva ile ilgili kısaca bilgilendirme yapılmışsa da fetvanın değişim gerekçelerine değinilmemiştir.

1. Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Yöntemi

Din İşleri Yüksek Kurulunun fetva yöntemi ile bir değerlendirme yapmadan önce, fetvanın değişim gerekçelerine tesir edebileceğini düşündüğümüz için Kurulun geçirdiği yapısal değişiklikler ve karar alma yöntemi ile ilgili kısa bir bilgilendirme yapmak istiyoruz. Din İşleri Yüksek Kurulu, “Fetva Heyeti” ve “Tedkikat ve Te’lifât-ı İslâmiyye Heyeti” (1920-1923); “Heyet-i Müşâvere” (1924-1950); “Müşâvere ve Dinî Eserleri İnceleme Kurulu” (1950-1965) ve “Din İşleri Yüksek Kurulu” (1965-2022) şeklinde dört farklı evreden geçmiş, kısmen yapısal değişiklikler geçirmiştir. Ayrıca ortaya çıkan kararlar da tek bir kuruldandır olmamıştır.¹⁶ 1924-1965 yılları arasında şimdikinden çok daha az üyeden oluşan bir heyet söz konusudur.¹⁷ Şimdiki yapısı itibarıyla Kurul on altı üyeden oluşmakta, üyeler beş yıllığına seçilmektedir. Üyelerinin salt çoğunluğu ile kararlar alan DİYK, faaliyetlerini belli bir mevzuat çerçevesinde yürütmektedir.¹⁸ Tarihsel sü-

¹³ İbrahim Özdemir, “Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014), 19-42.

¹⁴ Gülseren Kiraz, *Sosyal ve Siyasî Değişimlerin Kurumlara Etkisi: Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları Örneği* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁵ Kurul kararlarının şer’î deliller açısından detaylı incelenmesi için bk. Recepali Maf-ratoğlu, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları ve Dayandığı Şer’î Deliller* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Tuba Yüksel, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarının İslâm Aile Hukuku Açısından Analizi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

¹⁶ DİYKB, *Fetvalar I*, 34; Kurulun tarihçesi ile ilgili bilgi için bk. Halil Altuntaş, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu (Tarihçe, Oluşum, İşleyiş ve Faaliyetler)* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 69 vd; Cenksu Üçer, “Din İşleri Yüksek Kurulu ve Mezhep Olgusuna Yaklaşımı”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 14/2 (2021), 663 vd.; Dadaş, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Siyaseti”, 37-74.

¹⁷ Detaylı bilgi için bk. Fatih Yücel, “Türkiye’de Güncel Zekât Problemleri”, *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 03-04 Aralık 2016*, haz. İsmail Kurt vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat-İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017), 643-684.

¹⁸ DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Hakkimizda>

reçte zaman zaman muamelat alanındaki sorulara cevap verilmemesi, ilgili kanun maddesinin o konuyu başka kurumlara havale etmesinden ya da kanunun Kurula o konuya dair bir görüş belirleme yetkisi vermediği şeklindeki mülahazalardan kaynaklanmaktadır.¹⁹

“Dinî hukuki bir meselenin hükmünü ortaya koyma işlemi” demek olan fetvanın fikhî tutarlılık açısından bir yöntem ve üsluptan²⁰ bağımsız ifa edilmesi düşünülemez. Kurul sitesinde fetva yöntemini şöyle izah etmiştir: “Kurul, kolaylaştırıcı bir usûl benimseme, birleştirici bir dil kullanma, yaygın dinî anlayışı muhafaza etme, fıkıh mirasını önemseme ve onlardan imkân dâhilinde istifade etme gibi ilke ve esasları benimser. Dinî konulardaki bazı münferit veya şâz görüşleri gündeme getirmekten ve örfe dayalı ya da bir olgunun tespiti sadedinde kayıt altına alınmış ifadeleri İslâm’ın değişmez kuralları gibi takdim etmekten özenle kaçınır.”²¹

Kurulun, “örfe mebni ya da bir olgunun ortaya konması bağlamında kayıt altına alınan ibareleri” değişime açık görmesi konumuz açısından son derece yol göstericidir. Din İşleri Yüksek Kurulunun fetva siyasetini konu alan çalışmasında Mustafa Bülent Dadaş, Kurulun Osmanlıdaki Meşihat müessesesinden aldığı belirli bir fetva yönteminin olduğunu kabul etmekle birlikte,²² şer’î delillere değindiğini fakat bunlardan hüküm çıkarımında bulunurken belli bir yöntem izleyip izlemediğini açıkça beyan etmediğini belirtir. Hatta o, bazı karar ve fetvalarından hareketle Din İşleri Yüksek Kurulunun “kendine has bir usulünün” olmadığını ileri sürmüş, Kurul’un sabit bir yönteminin olmamasını birkaç gerekçe ile izah etme gayretinde olmuştur.²³ Yine Kurulun “güncel meseleleri çözümde kolektif ictihada işlerlik kazandırdığını, kimi zaman doktrinde yer alan “tahrîc” yöntemini kimi zaman İslâm’ın temel esasları ve küllî kaidelerden hareketle “inşâi ictihad” yöntemini kullandığını” ifade etmiştir.²⁴ Dadaş’ın bu tespitleri genel olarak Kurulun yöntemini açıklarken ortaya koyduğu ilkelerle uyumludur. O, Kurul fetvalarının halk nezdinde itibarlı olmasını, pek çok fetva sitesinde -isim zikredilmeden de olsa- alınmasını ve farklı akademik çalışmalarda tavsiye edilmesini, birden fazla ilim ehli tarafından gözden geçirilmesine, ferdî değil de heyetten sadır olmasına bağlamaktadır.²⁵ Bu kanaate katılmamak mümkün değildir. Çalışmasının sonunda Din İşleri Yüksek Kurulunun

¹⁹ Mesela Kurul belli tarihlerde görev tanımına girmediği gerekçesi ile nikâh, sigorta, fâiz gibi muamelatla ilgili konulara cevaplar vermemiştir.

²⁰ Kaşif Hamdi Okur, *Fetvada Dil ve Üslup* (Ankara: Anadolu Yayınları, 2020), 31 vd.

²¹ Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (DİYKB), *Fetvalar* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 46.

²² Dadaş, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Siyaseti”, 47.

²³ Dadaş, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Siyaseti”, 49, 50.

²⁴ Dadaş, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Siyaseti”, 59, 60.

²⁵ Dadaş, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Siyaseti”, 68.

farklı itiraza mahal olan karar ve fetvalarına da değinen²⁶ Dadaş, Kurulun sıklıkla vurguladığı ümmetin geleneğini kimi fetvalarında -günümüz şartlarını dikkate alarak- terk ederek bazı şaz görüşleri öne çıkarmasını da bir tenakuz olarak değerlendirmiş ve bunu da muayyen bir usulü takip etmemesine bağlamıştır.²⁷ Doğrusu halkı dinî konuda bilgilendirme ve günümüz şartlarında çözüm bekleyen yeni konuları -kimi zaman mezhep içi kimi zaman mezhepler üstü bakış açısıyla-²⁸ çözüme kavuşturma gibi ağır bir sorumluluğun altına kim girerse girsin, karar ve fetvalarını değerlendiren kişinin sahip olduğu fikhî bakış açısına göre bir eleştiri alabilecektir. Zira Kurul başta olmak üzere kimsenin icthadları hatadan korunmuş değildir. Bununla birlikte Kurulun eleştirilere konu olan bu kararları incelendiğinde toplumsal ihtiyaçları dikkate aldığı, zaruret, hâcet ve kendisinden kaçınılması mümkün olmayan meseleleri (umûmu'l-belvâ) özel olarak kararlarına yansıttığı, hakkında sarih nas ve icmâ bulunmayan konularda kamu yararını öncelediği, buna mukabil hakkında delaleti kati bir nassın ya da icmân olduğu hususlarda bunlara muhalefet etmediği ifade edilmiştir. Kanaatimizce Kurul icthada açık alanlarda toplumsal zorunlulukları, kolaylaştırma prensibini, toplumun yerleşik uygulamasını göz önüne almış ve sorunları çözmeye sadedinde mezheplerin farklı icthadlarından, gerektiği yerde de dört mezhebin dışında kalan diğer mezheplerin görüşlerinden ya da mercûh bir görüşten faydalanabilmiştir. Bu da fikhî olarak hem tutarlı hem de günümüzde pek çok çalışmada teşvik edilen bir bakış açısını temsil etmektedir.²⁹

Ülfet Görgülü, Din İşleri Yüksek Kurulunun tıbbi konularda verdiği fetvaları değerlendirdiği çalışmasında Kurulun tıbbî konuları geniş bir bakış açısıyla ve çok boyutlu olarak ele aldığını, konuyu derinliğine anlamaya gayret ettiğini ve fetvada i'tibârü'l-meâlât³⁰ kavramı ile ifade edilen muhtemel sonuçlarının hesaba katıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte insanlığın farklı alanlarda karşılaştığı temel meselelerin soruyla yüzleşmeden önce ele alınıp çözüme kavuşturulmasının gündemin gerisinde kalmama adına önem arz ettiğini belirterek, mitokondri nakli, insan genom düzenlemesi, yapay zekâ, transhümanizm gibi konulara yoğunlaşmasının önemli

²⁶ Dadaş, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Siyaseti”, 66-67

²⁷ Dadaş, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Siyaseti”, 67.

²⁸ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Üçer, “Din İşleri Yüksek Kurulu ve Mezhep Olgusu”, 661, 662.

²⁹ Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 182; Hacı Mehmet Günay, “Günümüz Fıkıh Problemlerinin Çözümünde İlke ve Yöntemler”, *Günümüz Fıkıh Problemleri*, ed. Hacı Mehmet Günay (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 19.

³⁰ Kavramla ilgili detaylı bilgi için bk. Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 178 vd.; Mehmet Selim Aslan, “İctihad ve Fetva Faaliyetlerinde Olası Sonuçların Dikkate Alınması (İ'tibârü'l-Meâlât)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27 (2016), 183-218.

olacağını vurgulaması³¹ yapıcı bir eleştiri olarak dikkat çekmektedir.

2. Fetvanın Değişim Gerekçeleri

Karar ve fetvaları bir bütün olarak incelendiğinde Din İşleri Yüksek Kurulunun ibâdât alanının, haramlar ve helallerin ve naslardaki sayısal şer'î hükümlerin (mukadderat) esastan değişime kapalı olduğunu ilkesel olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.³² İbâdetin formunun değişmezliği, naslarda belirtilen miras payları, namazların rek'atları, zekâtla ilgili verilen ölçüler, had suçlarının cezası gibi pek çok konuda verilen fetvalarda taabbudîliğe,³³ tevkîfilığe³⁴ değinilmesi, bu tür konuların Hz. Peygamber'den nasıl görülmüşse öyle yapılması gerektiğine dair vurgular³⁵ bunu teyit etmektedir. Bununla birlikte esasa yönelik olmayan, namaz vakitlerinin oluşmadığı bölgelerde ibadet vakitlerinin takdiri, hisse senetlerinin zekâtının hangi ölçüye göre verileceği, oşür hesaplanırken günümüz tarımının ortaya çıkardığı ilave masrafların matrahtan düşülüp düşülmeyeceği gibi konular -Kurul kararlarında da örneklerine yer vereceğimiz gibi- ancak icthad ile çözüme kavuşturulabilecek nitelik taşımaktadırlar. Kısaca kurul biraz önce değindiğimiz gibi sarih nassın ve icmâin bulunduğu konularda gelenekteki klasik çizgiyi korumuş; Mecellede'ki "ezmânın teğayyüri ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz"³⁶ şeklindeki ilgili kaideyi de örf, âdet, bilgi gibi değişkenlere dayalı olan icthadların değişeceği şeklinde anlamıştır. Burada çalışmamızın sınırları bakımından bu kadarıyla iktifa ederek fetvanın değişim gerekçelerine geçmek istiyoruz.

³¹ Görgülü, "Din İşleri Yüksek Kurulunun Tıbbi Konulardaki Fetvaları", 195.

³² Değişen ve sabit kalan hususlar konusunda farklı yaklaşımlar için bk. Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdabı*, 182-184; Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994), 87 vd.; Saffet Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 13-50; Nihat Dalgın, "Değişim Stratejisi Açısından Hukuk ve İslâm Hukuku", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 73-109; Yaşar Yiğit, "Zaman, Çevre ve Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi* 38/2 (2002), 83-106; Yüksel Salman, "Sosyal Değişme Ekseninde İslâm Hukuku", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 32 (2018), 71-103; İsmet Kalkan, "Hükümlerde Değişimle İlgili Yapılan Bazı Yorum ve Değerlendirmelere Usûlî Bir Yaklaşım", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/27 (2021), 85-109.

³³ Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (DİYKB), *Fetvalar* (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 128, 138.

³⁴ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 111, 134, 419.

³⁵ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 111, 117, 134, 398, 419.

³⁶ Ali Himmet Berki, *Hukuk Mantığı ve Tefsir-Kanun ve Mukavelelerin Tanzim ve Tefsirine Ait Kaide ve Asıllar*, ed. Yasin Çevik vd. (Ankara: Türkiye Adalet Akademisi, 2018), 164; Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 112; Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 304.

İbn Kayyim (ö. 751/1350) fetvanın değişim gerekçelerini zaman, mekân, durum, âdet ve niyetten oluşan beş temel gerekçeyle izah etmiştir.³⁷ Onun fetva konusunda iki temel vurgusundan biri fetvanın naslara aykırı olmaması iken³⁸ diğeri de fetvanın vakıa ile örtüşmesidir.³⁹ İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) fikhî meselelerin icthad ve reye dayalı olanlarının çoğunluğunun örf'e mebni olduğunu zikrettikten sonra, hükümlerin çoğunun, yörenin örfünün değişmesi, zaruretin ortaya çıkması ve dönemin insanların bozulması gibi gerekçelerle zamanla değişim gösterdiklerini belirtmiştir. Ona göre bu durumdaki hükümler değişmeyip eski hali üzere kalmış olsa, o zaman insanlara meşakkat ve zarar dokunur, bu da kolaylığı, hükümde hafifletmeyi, zararı defetmeyi ve fesadı ortadan kaldırmayı emreden dinin temel kurallarına aykırılık teşkil ederdi.⁴⁰ Karadâvî de fetvanın değişim gerekçelerine hasrettiği çalışmasında önceki ulemanın tespit ettiği “mekân, zaman, hal ve örf” şeklinde fetvanın dört temel değişim gerekçesinden bahsetmiş, bunlara günümüzde “bilginin, insanların ihtiyaçlarının, kudret ve imkânlarının değişmesi, umûmu'l-belvâ, ictimaî, iktisadî ve siyasî koşulların değişmesi, insanların fikir ve görüşlerinde meydana gelen değişiklik” de eklediğini böylece on gerekçeye tamamladığını belirtmiştir.⁴¹ Karadâvî'nin saydığı bu ilave gerekçeler için eserinde yer verdiği örnekler incelendiğinde başlıkların bir kısım tedâhüller içerdiği söylenebilir.⁴² Bununla birlikte eser fetvanın değişim gerekçeleri noktasında öncü niteliğindedir.⁴³ Takî Osmanî hükmün, örf-âdet, şiddetli zaruret, umûmu'l-belvâ ve

³⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakki'in an Rabbi'l-Âlemîn*, thk. İsmâüddin es-Sabâbatî (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1414/1993), 3/5.

³⁸ İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in*, 2/236. İbn Kayyim bu bab başlığını şöyle verir: “Allah'ın dininde naslara muhalif hüküm ve fetva vermenin haramlığı (yasaklığı), nassın bulunduğu yerde icthad ve taklidin sukutu (ortadan kalkması/söz konusu olmaması) ve bu noktada ulemanın icmâ etmesi hakkındadır.”

³⁹ Özdemir, “Ahkâmın Değişmesi”, 26.

⁴⁰ İbn Âbidîn, “Neşru'l-arf' fi binâi ba'dı'l-ahkâm ale'l-urf”, *Mecmûâtü'r-resâil* (İstanbul: y.y., 1320), 2/125-128; Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 194.

⁴¹ Yusuf Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ fi asrinâ* (b.y.: el-İttihâdü'l-âlemî li ulemâi'l-müslimîn, ts.), 10-11; 39-40. O zaruret ve haceti de bunlar arasında saymıştır. 19-20.

⁴² Mesela aynı konuyu birçok başlığa örnek verebilmiştir. Avrupa ülkelerinde faizli kredi ile ev alma örneğini burada zikredebiliriz.

⁴³ Karadâvî bir diğer eserinde dini hükümlerin kulların maslahatını temin, adaleti sağlamak, zulmü ve kötülüğü gidermek için koyulduğunu, fetvanın zaman, mekân, örf ve durumların değişmesi ile değişeceğini, fakihlerin fetva verirken, eser yazarken ve kanun metni oluştururken bunları dikkate almak durumunda olduğunu; dinin külli maksat ve genel hedeflerini gözeterek, özel cüzi durumlar için hükümler vermesi gerektiğini vurgular. Karadâvî fetvanın değişimi konusuna özel bir başlık açmış; İbn Kayyim'in yukarıda yer verdiğimiz gerekçelerini zikrederek, konuyu ilk dönemlerden itibaren temellendirme gayretinde olmuştur. Yusuf Karadâvî, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Yunus Araz (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 243.

sedd-i zerfa gerekçesi ile değişebileceğinden bahsetmiştir.⁴⁴ Karadâğî de “ictihad ve fetva” ile ilgili mufassal eserinde fetvanın değişimini ele aldığı bölümde, müftünün değişime kabil olan fetvalarla olmayanları iyi bilmesi gerektiğini ifade etmiş; ictihada dayalı fetvaların zaman, mekân, ahvâl ve âdetlere binaen değişebileceğini; Mecelle 39. maddede zikredilen kaide ile bunun kastedildiğini dile getirmiştir.⁴⁵ Soner Duman, Ebû Hanîfe’nin ictihadlarındaki değişimi ele aldığı çalışmasında özetle; bilginin, ilmî seviyenin değişmesinin, meselenin tasavvurunda meydana gelen değişimin, durumun, örfün, zaruret ve ihtiyacın değişimde etkili olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶ İbrahim Özdemir, İbn Kayyim’in konuyu yukarıda yer verildiği şekilde sunmasının bir anlamı bulunduğunu, aslında değişenin hüküm değil, vakıanın değişmesi neticesinde fetvanın da vakıaya uyumlu hale gelmesi olduğunu vurgulamıştır.⁴⁷ Kısaca ona göre “fetvanın değişim gerekçeleri olarak zikredilen zaman, mekân, durum, âdet ve niyet gibi tikel vaki durumlar hükmün bağlandığı şer’î illetlere tekabül etmektedir.”⁴⁸ Konuya dair teorik tartışmaları bir kenara bırakarak burada fetvanın vakıaya uyumlu hale gelmesinin kastedildiği, bunun da zaten naslarda emredildiği, dolayısıyla asıl hükümde bir değişikliğin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Ahmet Yaman ise fetvanın değişim gerekçelerini zaman (fesâdü’z-zamân), mekân, örf, durum/hal, bilgi ve ihtiyaçların değişimi ile umûmü’l-belvâ gibi sebepler olarak zikretmiştir.⁴⁹ Süleyman Kaya, Osmanlı fetvasında önceki döneme nispetle meydana gelen değişmeye odaklandığı çalışmasında, fetvanın değişiminde etkili olan hususlara değinmiş,⁵⁰ Hanefî fikhındaki bir hükmün zaruret, maslahat, ihtiyaç, örf, teâmül ve şartların değişmesi gibi değişkenlere binaen farklılaştığını, Osmanlıda da yaşam koşullarındaki dönüşümle uyumlu olarak hukuk alanında da değişim ve yeniliğin

⁴⁴ Muhammed Takî Osmânî, *Usulü’l-İftâ ve âdâbuh* (Karaçi: Mektebetü Meârifî’l-Kur’ân, 2011), 240.

⁴⁵ Karadâğî, eserinde İbn Kayyim, Karafî ve İbn Âbidîn’in yukarıda değindiğimiz görüşlerine atıfta bulunmuştur. Ali Muhyiddîn Karadâğî, *İctihad ve Fetva*, çev. Mustafa Bülent Dadaş (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 486-488

⁴⁶ Soner Duman, “Ebû Hanîfe’nin İctihadlarındaki Değişim (Kaynaklar-Sebepler-Analiz)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 441-465.

⁴⁷ Özdemir’in makalesini bütünüyle bu konuya hasrettiği söylenebilir. Özdemir, “Ahkâmın Değişmesi”, 26.

⁴⁸ Ahkâmın değişmesi konusunu farklı bir bakış açısıyla ele alan İbrahim Özdemir, değişenin hükümler değil, hükmün dayandığı zaman, mekân, durum, âdet ve niyet gibi hükmün bağlandığı tikel meseleler, yani hükmün bağlandığı şerî illetlerdir. Özdemir, “Ahkâmın Değişmesi”, 40.

⁴⁹ Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 182-203. Benzer değerlendirmeler için bk. Salman, “Sosyal Değişme Ekseninde İslâm Hukuku”, 87 vd.

⁵⁰ Süleyman Kaya, “Akifzâde’nin Mecelletü’l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/1 (2011) 105, 106.

ortaya çıktığını belirtmiştir.⁵¹ Mustafa Bülent Dadaş, Şeyh Bedreddin'in *Teshîl*'inde bir görüşü tercih etmesinin gerekçeleri arasında, diğer görüşe göre o görüşün mezhep içindeki tutarlılığı daha iyi sağlaması, naslara ve maslahata daha muvafık olması ve Ebû Hanîfe'ye ait olması gibi sebepleri zikretmiştir. Dadaş, Bedreddin'in fetvaları tercih ederken öne çıkardığı temel gerekçeleri, örf, fesâdü'z-zamân, umûmu'l-belvâ-zaruret-hâcet ve sedd-i zerfa olarak dört ana başlıkta ele almıştır.⁵²

Müfta bih görüşün terkedilip zayıf görüşle amel edilmesi, diğer mezheplerin görüşlerinin tercihi gibi hususlar Din İşleri Yüksek Kurulu özelinde farklı çalışmalarda kısmen değerlendirildiği için⁵³ burada yukarıda yer verdiğimiz tasnifler üzerinden incelememizi sürdürmek istiyoruz. Kurul, *1917 Hukuku Aile Kararnamesi* örneğinde olduğu gibi görüş belirtirken toplumsal sorun ve ihtiyaçları da dikkate almış; karar ve fetvalarının vakıaya uygun olmasına özen göstermiştir. Bu çerçevede farklı icthadlardan istifade ettiği gibi kendisi de inşai icthad faaliyetinde bulunmuştur.⁵⁴ Yusuf Ziya Yörükân, fetva kurumunun iki temel işlevinden bahsederken birinin, dinin külli ahkâmını tikel hadiselerle uygulamak; diğerinin ise yeni çıkan meseleleri bir usul ekseninde örf, maslahat, kolaylık ve ruhsatın gerektirdiği şekilde çözmek olduğunu ifade eder. Ona göre fetva sorumluluğunu üstlenenler ve mütefekkirler, dinî ahkâmı zamanın gereksinimlerine (hacet) ve hayat koşullarına göre uygulamakla mükelleftirler. Onun bu noktadaki en temel vurgusu örf'e dayanan hükümlerle tabirlerin, örfün değişmesiyle değişeceği⁵⁵

Şimdi süreç içerisinde Din İşleri Yüksek Kurulunun yukarıda yer verdiğimiz çerçevede değişime konu olduğunu değerlendirdiğimiz karar ve fetvalarını ele almak istiyoruz. Kurul, kararlarının bir kısmında gerekçe zikretmiş bir kısmında ise bu gerekçeyi tespit etmek benzer fetvaların işaretiyle ya da bu alandaki diğer fetvaları birlikte değerlendirmek suretiyle ortaya konmaya çalışılmıştır. Kurul özellikle fetva yöntemini açıklarken kullandığı ifadelerde fetvanın değişimini gerektiren durumlara da zımnen

⁵¹ Kaya, "Osmanlı Fetvasında Değişim", 107, 108.

⁵² Mustafa Bülent Dadaş, *Şeyh Bedreddin Bir Osmanlı Fakihî* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 239-257

⁵³ Dadaş, "Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Siyaseti", 51 vd. Ahmet Yaman bu iki maddeyi fesâdü'z-zamân içerisinde mütalaa etmiştir. Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 190, 191.

⁵⁴ Dadaş, "Din İşleri Yüksek Kurulunun Fetva Siyaseti", 60.

⁵⁵ Yusuf Ziya Yörükân, "Bir Fetva Münasebetiyle Fetva Müessesesi, Ebusuûd Efendi ve Sarı Saltuk", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2-3 (1952), 140; Kurul kararlarının şer'î deliller açısından detaylı incelenmesi için bk. Mafratoğlu, *Diyânet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları ve Dayandığı Şer'î Deliller*, 12.

işaret etmiştir.⁵⁶ Daha önceki kurullardan neşet eden bazı kararların sonraki kurullar tarafından tashih edildiği de söz konusu olmuştur. Bu kararlar bu çalışmanın kapsamına dâhil değildir.⁵⁷ Bazı çalışmaların, Kurul kararlarında söz konusu olan bu değişimi kısmen dönemin sosyal ve siyâsî koşulları ile izah etmeye çalışması fikhî açıdan eksik bir tanımlamadır.⁵⁸ Ekonomik, sosyal ve siyâsî şartların, değişimi tabi biçimde zorunlu kılması izahtan varestedir. Kurulun karar ve fetvalarının süreç içerisinde değişimine yol açan temel nedenleri şöyle sıralayabiliriz.

2.1 Fesâdü'z-zamân

Fetvanın değişim gerekçelerinden ilki, zamanın değişmesi yani insanların ve anlayışların zaman içinde olumsuz yönde değişmesidir. Fesâdü'z-zamân⁵⁹ çoğunlukla "genel ahlâkın bozulması, takva duygusunun, adalet bilincinin ve haklara saygının zayıflaması şeklinde tezahür etmektedir."⁶⁰ Bazı araştırmacılar zamanın değişmesini olumlu ve olumsuz tüm müessir niteliksel değişim anlamında ele almışlar, bilginin değişimini de bu başlık içinde mütalaa etmişlerdir.⁶¹ İbn Âbidîn de verilen fetvanın fesâdü'z-zamân gerekçesi ile değişeceğini belirtmiştir.⁶² Bunun ihmal edilmesi hem hakların zayi olmasına hem de farklı fakihlerin de vurguladığı gibi çağını doğru

⁵⁶ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 35.

⁵⁷ Buna örnek olarak; "kadının şahitliğinin erkeğin şahitliğine denk olduğuna", "kocadan alınmış olan spermelerin, onun ölümünden sonra iddet süresi içerisinde kadının rahmine yerleştirilmesinin cevazı doğrultusunda oçukluğuyla alınan karar" ve "domuz derisinin tabaklanmakla temiz olacağına dair karar" burada zikredilebilir. Birinci karara rağmen Kurul hali hazırdaki fetvasında ayetin beyanına uygun olarak bir "iki erkek ya da bir erkek iki kadın" şahidin gerekliliği zikretmektedir. (DİYKB, *Fetvalar* (2021), 412) İkinci ve üçüncü kararı Kurul kendi sitesinden tashih etmiştir. Bk. DİB, "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı". <https://kurul.diyabet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38334/dondurulmus-sperm-veya-embriyonun-kocanın-olumunden-sonra-kullanilmasi>

⁵⁸ Bu bakış açısı tezin yapıldığı bilim dalı zaviyesinden makul kabul edilebilirse de fetva usûlü açısından eksik kalacaktır. Elbette ki Türkiye Cumhuriyeti yasalarına göre faaliyet gösteren bir kurumun kanunun kendisine verdiği yetki çerçevesinde hareket etmesi gerekir. Yazarın bu tespiti Kurul'un İslâm'ın temel konularına dair görüşlerinin yer yer dönemin siyâsî anlayışına göre şekillendiğini ima etmektedir. Bu ise son derece tehlikeli bir bakış açıdır. Oysaki yeri geldiğinde izah edileceği gibi fetvanın değişim gerekçeleri çerçevesinde konuyu ele almak daha doğrudur. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Kiraz, *Sosyal ve Siyasi Değişimlerin Kurumlara Etkisi*, 100.

⁵⁹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Yunus Keleş, *Fesâdü'z-Zamanın (Dini Hassasiyetin Azalmasının) Ahkâmın Değişmesine Etkisi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 12 vd.

⁶⁰ Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 187.

⁶¹ Özdemir, "Ahkâmın Değişmesi", 22.

⁶² İbn Âbidîn, "Şerhu'l-manzûmeti'l-müsemmât bi ukûdi resmi'l-müftî", *Mecmûatü'r-resâil* (İstanbul: y.y., 1320), 1/44-47.

okuyamayan müftü için de bilgisizlik nitelemesine neden olabilecektir.⁶³ Yaman, fesâdü'z-zamân gerekçesi ile değişebilecek fetvaları sekiz grupta ele almış; zekâtın resmî kurum aracılığı ile denetime tabi tutulmasını, nikâhın tescilinin şart koşulmasını, mehrin resmî senede bağlanmasını, belirli özellikteki yakın akrabaya vasiyette bulunmanın gerekli görülebilmesini, güvenliği sağlanan kadının yanlarında mahremleri olmadan sefere çıkabileceklerini ve hacca gidebileceklerini, Kur'ân öğretme, imamlık gibi hizmetleri yapma karşılığında ücret alınabileceğine dair fetvaları fesâdü'z-zamân altında mütalaa etmiştir.⁶⁴ Onun mezheplerdeki mercûh görüşlerden istifade etme, başka mezheplerden istifade etme gibi konulara da burada değindiği ifade edilmelidir.⁶⁵ Din İşleri Yüksek Kurulu karar ve fetvalarının gerek kendi içinde değişmesinin gerekse doktrinde öne çıkan görüş/görüşlere uygun düşmeyen bir fetvanın benimsenmesinin temel gerekçelerinden biri fesâdü'z-zamândır. Bununla birlikte bu gerekçe fetvalarda açıkça olmasa da ilkesel olarak zikredilmiştir. Bu da konuyu fesâdü'z-zamân sınıflandırması altında ele almamızı kolaylaştırmıştır. Elbette ki bu örnekler mesela ulu'l-emrin mübah alanı sınırlandırması ya da mercuh görüşün tercihi gibi farklı başlıklar altında da ele alınabilecek niteliktedir. Bununla birlikte ilgili açıklamalar neticesinde konunun burada ele alınması daha uygun olacağı değerlendirilmiştir.

Fetvanın fesâdü'z-zamân gerekçesi ile değiştiğinin güzel bir örneği olarak günümüzde nikâhın tescilinin şart koşulmasını zikredebiliriz. Din İşleri Yüksek Kurulu 18.06.2015 tarih ve 2015/12 nolu mütalaaında nikâh akdindeki aleniliğin öncelikle şahitler veya nikâhın duyurulması suretiyle sağlandığını, bütün bunların küçük toplumlarda bir nevi nikâhı kayıt altına alma fonksiyonunu da icra ettiğini, buna mukabil günümüz toplum yapısı açısından olaya bakıldığında nikâh akdinin mevcudiyetinin ispatı ve tarafların hukukunun korunması noktasında bunların yeterli olmayacağını, bütün bu hususların ancak nikâhın resmiyete dönüştürülmesi ile yani tescili ile mümkün olacağını belirtmiştir. Kısaca Din İşleri Yüksek Kurulu günümüzdeki toplumsal koşulları dikkate alarak, mehir, nafaka, mesken, miras gibi temel konularda tarafların mağduriyetlerini önlemek amacıyla nikâhın tescilini gerekli görmüştür. Fetvadaki bu değişimin gerekçesinin fesâdü'z-zamân olması, hayatın her alanında yaşanan hak ihlallerinin toplumun temel taşı olan ailede günümüzde daha çok hissedilmesidir. Bu

⁶³ “Yaşadığı çağın insanlarını/toplumunu bilmeyen kişi cahildir”, Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 188.

⁶⁴ Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 188,189.

⁶⁵ Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 190, 191. Bu konular daha önce farklı yazarlarca ele alındığı için bu noktalara ayrıca temas edilmeyecektir. Din İşleri Yüksek Kurulunun hacda verdiği fetvalar, ameliyatı uzun süren doktorlara namazların cemi noktasında verdiği fetvalar bu kabilden zikredilebilir.

karar nikâh akdi ile tarafların üstlendiği sorumlulukların, gerektiğinde devletin yetkili kurumlarının eliyle cebren yerine getirilmesini temin bakımından da son derece isabetlidir. Kurul, *Fetvalar* isimli eserinin son baskısında gizli nikâh konusunu ele alırken ilgili rivayeti nikâhta alenilik ve tescilin gerekliliğine bir işaret saymıştır.⁶⁶ Bununla birlikte aynı eserin farklı bir fetvasında tescilin gerekli görülmediği şeklinde bir anlam çıkarmak pekâlâ mümkündür; bu metinde tescilin hakların korunması açısından önemli olacağı vurgusu yapılmıştır.⁶⁷ Karadâvî de konuyu bu bağlamda ele almıştır.⁶⁸

Toplumumuzda yaygın bir problem olarak karşımıza çıkan ve fesâdî'z-zamân yani toplumsal anlayışın bozulduğunu gösteren konulardan biri de nişan sırasında kıyılan dinî nikâhın, nişanın bozulması ve erkeğin de kadına zarar verme amacıyla boşamaya yanaşmaması halinde nasıl sonlandırılacağı ile ilgilidir. Kurul hem resmen tescili ön plana çıkartarak kadın ve erkeğin haklarını koruma gayretinde olmuş, hem de resmî hüviyet kazanmayan fakat erkek tarafından da istismar edilen dini nikâhı hakemler vasıtasıyla sonlandırarak kadının yeni bir evlilik yapmasının önünde engel olarak duran bu hususu çözüme kavuşturmuştur. Kurul bu fetvasında İmam Malik'in ichtihadına ve Hukuk-ı Âile Kararnamesinin de ilgili ichtihadı kanunlaştırdığına vurgu yapmıştır.⁶⁹

Toplumumuzda kadınların ve çocukların en çok mağdur olduğu hususlardan biri de erkeğin bir mecliste ya da aynı temizlik süresi içerisinde üç talakını bir anda kullanmasıdır. Günümüzde ciddi sorunlara yol açan bu konunun erkeklerdeki dinî hassasiyetlerin azalması, bu konularda bir bilinç eksikliği yaşanması ve bilgisizlikten kaynaklandığı söylenebilir. Dört mezhebe göre bu talak geçerlidir. Bununla birlikte kurul bu konuda dört mezhebin görüşü ile değil de azınlık ulemanın görüşüne göre fetva vererek aileyi ve çocukları koruma hedefinde olmuştur.⁷⁰ Kurulun mükrehin talakı konusunda *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi*'ne atıfta bulunduktan sonra bunun geçerli olmadığını belirtmesi⁷¹ ve Hanefî mezhebinin kanaatinin aksi yönde fetva vermesi de bu konuya örnek olarak verilebilir.

Toplumsal hassasiyetlerin azaldığı konulardan biri de borcun zamanında

⁶⁶ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 419.

⁶⁷ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 416, 417, 440.

⁶⁸ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 60.

⁶⁹ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 412, 413, 441.

⁷⁰ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 434. Talak konusunda ülkemizde verilmiş farklı fetvalar için bk. Abdurrahman Candan, "Şeyh Ahmet el-Haznevi'nin Hayatı ve Fetvalarında Takip Ettiği Metot", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2017), 30 vd.

⁷¹ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 439.

ödenmesi ile ilgilidir. Gerek ticari hayatta gerekse ticarete konu olmayan borç ilişkilerinde özellikle enflasyonist sistemlerde -borcun zamanında ödenmemesinden kaynaklı-borç verenin mağdur olduğu bir tablo karşımıza çıkmakta, mağduriyetlerin yaşanması neticesinde de dinin teşvik ettiği karz-ı hasen gibi uygulamalar giderek daha az uygulanır hale gelmektedir. Kurul, borcun geri ödenmesinde yaşanan gecikmeden dolayı paranın alım gücünde düşüş olması ve bundan da alacaklının zarar etmesi durumunda, borçlu kimsenin enflasyonist ortamdaki değer kaybı kadar miktarı tazmin etmekle yükümlü olacağını belirtmiştir.⁷² Yardımlaşma sandığından borç olarak paranın geri ödenmesinde de mercuh görüş tercih edilerek “enflasyondan mütevellit değer kaybı kadar bir artışın eklenmesinin doğru olacağı” değerlendirilmiştir.⁷³ Borç ilişkilerinde bu tür bir fetvanın verilmesinin, fesâdü’z-zamân yani dinî konulardaki hassasiyetlerin zayıfladığı günümüz toplumunda birey ve kurumlarda oluşabilecek/oluşan zararları giderme amacına yönelik olduğu açıktır.

2.2. Durumun Değişmesi (Zaruret, Hacet, Umûmu’l-belvâ)

Fetvanın değişim gerekçelerinden biri de fetvaya konu olan meselenin durumundaki (zarf) değişmedir. “İnsanın hayatta karşılaşılabileceği her türlü müessir hal ve durum bu kapsamda değerlendirilmiştir. İkamet sefer, hastalık-sağlık, savaş-barış, bolluk-darlık, korku-emniyet, güçlü-zayıf, yaşlılık-geçlik, küçüklük-büyükük bunun ilk akla gelen somut örnekleridir.”⁷⁴ Başarılı müftü bu durumları dikkate alan, bunları birbirinden ayıran, bütün durumlar için aynı fetvayı vermeyen kimsedir.⁷⁵ Yukarıdaki hususların hepsi dikkate alındığında durumun değişmesinin son derece geniş kapsamlı olduğu; bazı eserlerde müstakil bir başlık altında ele alınan zaruret, hacet/ihtiyaç ve umûmu’l-belvâyı da içine aldığı söylenebilir. Nitekim bazı çalışmalarda bu kavramlar durumun değişmesi altında incelenmiştir.⁷⁶ Yine müstakil bir başlık olarak ele alınan "insanların ihtiyaçlarının değişmesi" de bu kapsamda ele alınabilir. Geçmişte ihtiyaç olarak değerlendirilmeyen pek çok husus günümüzde artık temel ihtiyaç halini almıştır. Bilgisayar, internet, akıllı telefon, sıcak bölgelerde klima vb. soğutucular, aydınlatma giderleri, yangına ve hırsızlığa karşı önlemler bu kapsamda değerlendirilmiştir.⁷⁷ Karadâvî Avrupa ve Amerika’daki

⁷² DİYKB, *Fetvalar* (2021), 492, 493.

⁷³ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 493.

⁷⁴ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri’l-fetvâ*, 61; Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 195; Özdemir, “Ahkâmın Değişmesi”, 23.

⁷⁵ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri’l-fetvâ*, 61.

⁷⁶ Özdemir, “Ahkâmın Değişmesi”, 23.

⁷⁷ Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 199. Karadâvî körfez ülkeleri özelinde pervane ve klimanın zaruret halini aldığından bu nedenle de zekâtta temel ihtiyaçlar kapsamına

Müslüman azınlıkların durumlarının iyi gözlemlenmesi halinde onlar için oturulacak eve malik olmanın bir ihtiyaç halini aldığını, kişinin kendi evinde oturmasının sağladığı imkânları kiralık evin veremeyeceğini ifade eder. İnsan, özellikle çok çocuklu bir aileye sahipse ev sahibinin tahakkümüne girmeyeceği, çıkarma tehdidinde maruz kalmayacağı bir eve ihtiyaç duyar. Yine toplumsal seviyesini yükseltecek -ki ev sahibi olmak bu anlamda hizmet alımında, insanların nazarında, toplumsal itibar açısından kiralık evde oturmaktan vergiden muafiyet ve ilave destek almak gibi daha iyi haklar sağlamaktadır-bir ev arar. Bundan dolayı Avrupa Fetva Meclisi Avrupa'daki Müslüman azınlıkların faizli kredi ile oturmak için ev almasına "Hâcet umumi olsun hususi olsun zaruret menzilesine takdir olunur."⁷⁸ kaidesinden ve doktrinde var olan farklı icthadlardan hareket ederek cevaz vermiştir.⁷⁹ Din İşleri Yüksek Kurulu ise tarım, hayvancılık, iş, ev araba vb. ihtiyaçlarda kullanmak üzere faizli kredi almayı zaruret hali dışında caiz görmemiştir. Karadâvî umûmu'l-belvâya erkekler arasında başı açık dolaşmanın, yolda yemenin, sakalsızlığın yaygınlaşmasını örnek vermiş, bütün bu durumların eskiden olduğu gibi şahitliğe engel olacağı kabul edilirse mahkemelerde şahit bulunamayacağını, bunlardan kaçınmanın mümkün olmadığını vurgulamıştır.⁸⁰ Din İşleri Yüksek Kurulu başı açık dolaşmanın,⁸¹ kısa kollu gömlek giymenin⁸² şahitlikle irtibatının dönemin örfüne ve mürüvvet anlayışına göre verilmiş hükümler olduğunu, sakalı kesenlerin de -sünnete aykırı düşmekle birlikte-günaha girmediğini ifade etmiştir.⁸³ Kesin olarak haram olmayan bir hususta kendisinden kaçınılması mümkün olmayan bir durumun oluşması halinde umûmu'l-belvâ gerekçesiyle bunun hükmünün hafifletileceğine değinmiş,⁸⁴ toplumsal, iktisadî ve siyasî şartların değişmesine bağlı olarak

gireceğini belirtmiştir. Karadâvî Batı ülkelerindeki özellikle seksen yaşını aşmış, çocuk ve torunlarının kendilerini terk ettiği yaşlı insanların dost ve arkadaşsız yaşadıklarını, yalnızlıklarını ve korkularını gidermek için köpek ediklerini belirterek konuyu bu başlık altında ele almış ve köpeğin onlar için bir ihtiyaç halini aldığından bahsetmiştir. Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 83, 84.

⁷⁸ Berki, *Hukuk Mantığı ve Tefsir*, 163; Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 98; Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 302, 303.

⁷⁹ Karadâvî birkaç başlık altında değerlendirdiği bu konuyu "fikrin ve düşüncenin değişimi" başlığı altında ele almış, 'Avrupa'da yaşayan Müslüman azınlıkların faizli banka yoluyla oturmak için ev almalarına haram dediğini, bu noktada büyük âlim Mustafa Zerka'ya muhalefet ettiğini ancak zamanla konuya farklı açılardan bakarak bu noktadaki fikrinin değiştiğini ve bazı şartlar ve ilkeler ekseninde cevaz verdiğini ifade etmiştir. Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 87, 105.

⁸⁰ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 93, 94.

⁸¹ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 130.

⁸² DİYKB, *Fetvalar* (2021), 130.

⁸³ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 528.

⁸⁴ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 95.

Müslümanların bayramını kutlayan gayri müslimlerin bayramının nezaketen kutlanabileceğini, hac menâsikinde kolaylaştırmanın zaruret halinde alındığını, akşamdan önce Arafat'tan ayrılmaya, Müzdelife'de geceleme gibi konularda kolaylaştırmaya gittiklerini belirtmiştir.⁸⁵ Kurul da teselli vermek ve insanî amaçlarla bir Müslümanın gayri müslimlerin cenazesine katılabileceğini fakat rahmet dileyemeyeceğini belirtmiştir.⁸⁶ Benzer şekilde İslâm toplumu olmayan ülkelerde azınlık olarak yaşayan Müslümanlara dinlerini daha rahat yaşayabilmeleri için kolaylaştırma ve hafifletme hükmü verileceğini ifade etmiştir.⁸⁷ Din İşleri Yüksek Kurulu fetvanın değişim gerekçelerinden biri olan durumun değişmesi bağlamında zaruret, hacet ve umûmu'l-belvâyı dikkate almış ve birçok fetvasında bu ilkeleri işletmiştir. Kurulun hac ibâdeti konusundaki fetvalarının tamamında bu esnekliği görmek mümkündür.⁸⁸ Kurulun tedavi çerçevesinde verdiği fetvaların tamamı bu grup içinde değerlendirilebilir. Domuz kalp kapağının insan kalbine takılması halinde, “kapağın değişmesinin zorunlu, helal alternatifin olmaması ya da diğer seçeneklerin randımanlı olmaması” gibi durumlarda bunun caiz olacağı belirtilmiştir. Benzer şekilde, kullanılması ve yenilmesi haram bir madde ya da bunlardan mamul ilaçların kullanımı da zaruret çerçevesinde tecviz edilmiştir.⁸⁹ Organ bağışının belli şartlarda zarurete binaen tecviz edildiği, yine zaruret hükümleri kapsamında ölüm sebebi ve failerin tespiti için otopsiye de izin verildiği anlaşılmaktadır.⁹⁰ Kurulun, fetvanın değişim gerekçelerini ifade eden bir fetvasında da özellikle kanser hastaları gözetilmiş; kanser tedavisi sürecinde yumurtaları hasar görebilecek hastaların bu gibi tıbbi zorunluluk durumunda ileride çocuk sahibi olabilmeleri için yumurtalarının dondurulmasına izin verilmiştir.⁹¹

Bir mezara birden fazla kişinin defnedilmesi, çok katlı mezar uygulaması, defnedilmiş cenazenin başka bir yere nakli, kabirler üzerinden yol geçirilmesi, önceden mezarlık olan bir yere sonradan cami ya da başka bir bina yapılması gibi zarurete mebni bir durum olması halinde⁹² fetvanın değişeceği ilkesel olarak vurgulanmıştır. Yine, teberru akdi olması hasebiyle karşılığında ücret alınmasının caiz olmadığı yönünde güçlü bir

⁸⁵ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 100-102. Ayrıca bk. Keleş, *Fesadü'z-Zamanın Ahkâmın Değişmesine Etkisi*, 175 vd.

⁸⁶ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 215.

⁸⁷ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 63, 64.

⁸⁸ Bk. DİYKB, *Fetvalar* (2021), 297-333.

⁸⁹ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 517.

⁹⁰ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 515-517.

⁹¹ DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. <https://kurul.diyabet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38334/dondurulmus-sperm-veya-embriyonun-kocanın-olumunden-sonra-kullanilmasi>

⁹² DİYKB, *Fetvalar* (2021), 212.

görüş bulunmasına rağmen, “ücret karşılığı kefâlet akdi yapılmasına dair görüşün zarurete ve ihtiyaca binaen maslahat sebebiyle” tercih edildiği anlaşılmaktadır.⁹³ Kurulun günümüz öğrencilerini yakından ilgilendiren 2017-20216 numaralı fetvası, kişiye özel durumu dikkate alması açısından örnek gösterilebilecek niteliktedir. Fetvada, Ramazan orucunun, hayatı ciddi anlamda etkileyecek ve belirleyecek bir sınava denk gelmesi halinde o sınava girecek bir Müslümanın, içinde bulunduğu durumu takdir edip, zihin ve beden sağlığını hesaba katarak, kendi iç muhasebesini ve vicdan sorgulamasını da yaptıktan sonra o gün için oruca niyet etmemeye karar verebileceği, bu şekilde tutamadığı oruçları daha sonra kaza edeceği ifade edilmiştir.

Kurul, *Fetvalar* kitabında işlem görmüş kuru çaya karşılık işlenmemiş ham haldeki çayın, salça karşılığında domatesin, zeytinyağı mukabilinde de zeytinin satımını, insanlar arasında yaygınlaşmasına bağlı olarak umûmu'l-belvâ gerekçesiyle tecviz etmiş, bu noktada Mecelle'nin 17, 18, 36 ve 37. maddelerine⁹⁴ atıfta bulunarak çözüm odaklı bir bakış açısı ortaya koymuştur.⁹⁵ Benzer şekilde “seferde olmak, imtihan saatiyle çakışmak, doktorun ameliyatta iken namazı vaktinde kılamaması gibi zaruret ve ihtiyaç hallerinde” namazların birleştirilerek kılınabileceği hükmü benimsenmiştir.⁹⁶ Dede yetimine, ölen babalarının sağ olduğu varsayılarak mirastan alacakları mal kadar vasiyetin vacip olduğu, vasiyet edilmemiş ise vasiyet edilmiş gibi değerlendirileceğini ileri süren âlimlerin görüşü öne çıkartılarak en azından dede yetimlerinin miras dağıtılırken gözetilmesi tavsiye edilmiştir.⁹⁷

2.3. Mekânın Değişmesi

Fetvanın değişim gerekçelerinden biri de mekânın değişmesidir.⁹⁸ Bu konuyu bazı araştırmacılar “durumun değişmesi” içinde mütalaa

⁹³ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 501, 502.

⁹⁴ Mecellenin ilgili maddeleri şöyledir: “Meşakkat teysiri celbeder”, “Bir iş zik oldukta müttesi olur”, “Âdet muhakkemdir”, “Nâsın isti'mali bir huccettir ki anınla amel vacip olur.” Detay için bk. Ahmet Cevdet Paşa vd. *Mecelle*, haz. Ali Himmet Berki (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982), 20, 22; Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 303, 304; Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 105-108.

⁹⁵ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 486, 487.

⁹⁶ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 118, 119.

⁹⁷ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 466, 467. Karadâvî bu konuyu fesadü'z-zaman başlığında ele almıştır. Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 59.

⁹⁸ Mekânın değişmesine İmam Şafîi'nin kadim ve cedid görüşleri örnek verilebilir. Detay için bk. Abdurrahman Candan, *İmam Şafîi'nin Kavl-i Kadim ve Kavl-i Cedid'i*, ed. Fedakar Kızmaz (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2018), 65 vd.

etmişlerdir. Bu konuya, 1962⁹⁹, 2006¹⁰⁰ ve 2007¹⁰¹ yıllarında “namaz vakitlerinin oluşmadığı yerlerde namaz vakitlerinin tespiti” konusunda alınan kararlar ile bu durumdaki yerlerde namaz ve orucun vaktinin, ibadet vakitlerinin oluştuğu en yakın bölgeye göre takdir edilmesine yönelik fetvalar örnek verilebilir.¹⁰² Kurul karar ve fetvalarında mekân kavramı öne çıkartılarak, yurt dışında yaşayan Müslümanların Ramazan ayı ve bayram vaktinin tespitinde buldukları ülkenin kararına uymalarının münasip olacağı,¹⁰³ haccın ilgili ülkenin kararları çerçevesinde eda edileceği, kurban bayramı günlerinin farklı olması halinde haccın geçerli olacağı,¹⁰⁴ vekâletle yurtdışında kurban kesilebileceği¹⁰⁵ ve yurt dışında yaşayan vatandaşlarımızın fitrelerini buldukları ülkeye göre verecekleri¹⁰⁶ gibi hususlar vurgulanmıştır. Karadâvî namaz vakitlerinin oluşmadığı yerlerde takdir yönteminin önerilmesini, mekânın değişmesi kapsamında zikretmiştir.¹⁰⁷ Bu konuya ayrıca, Avrupa Fetva Meclisinin, yurt dışında azınlık olarak yaşayan Müslümanlara oturmak için ev alırken bankadan faizli kredi kullanmaya cevaz vermesini de örnek verebiliriz. DİYK tespit edebildiğimiz kadarıyla faizli kredi kullanımını sadece zaruret halinde caiz görmüş; bu noktada yurt içi ile yurt dışına dair bir ayırma gitmemiştir. Karadâvî yine Müslümanların azınlıkta olduğu ülkelerde yaşayan Müslümanların bu durumunun fetvada hafifletme sebebi olacağını zikreder. O, Müslüman toplumda yaşayan Müslümanları doğal ortamında her türlü ihtiyacı karşılanarlara; yukarıdaki gibi yabancı bir

⁹⁹ 1962-555 nolu kararda, kutuplardaki insanların Müslüman oldukları takdirde namazlarını oraya en yakın beldenin vakitlerine göre tayin ve takdir edip, her 24 saatte beş vakit namazın kılınması ve orucun da buna göre tutulması lazım geleceği ifade edilmiştir.

¹⁰⁰ 15/06/2006 tarih ve 2006-105 numaralı uzunca kararda da 66-90 derece enlemleri arasında yaşayanlar için alınan takdir yöntemi öne çıkarılmış, “yatsı vaktinin çok geç bir vakitte oluşup, çalışanların ciddi problemler yaşamaları halinde akşam ve yatsının namazlarının akşamın vaktinde cem’ etmek suretiyle kılınabileceği” ifade edilmiştir.

¹⁰¹ Kurul 2007 yılında aldığı kararı, uygulama açısından oluşturduğu sıkıntıları dikkate alarak 2009 tarihinde tadil etmiş, bazı maddeleri oy çokluğu bazıları da oy birliği ile fakat yine takdir yöntemini esas alarak meseleyi sonuca bağlamıştır. DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. <https://kurul.diyenet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/4093/45-enlemin-otesinde-namaz-vakitleri> Kurul fetvasında da en yakın bölgenin esas alınması ve takdir yöntemi önerilmiştir.

¹⁰² DİYKB, *Fetvalar* (2021), 288.

¹⁰³ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 288.

¹⁰⁴ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 302.

¹⁰⁵ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 348.

¹⁰⁶ Yurt dışında yaşayanların fitrelerini yaşadıkları bölgeyi esas alarak vermeleri gerektiği, buna mukabil o dönemde memleketlerinde olanların da yurtiçine göre verebilecekleri ifade edilmiştir. DİYKB, *Fetvalar* (2021), 253.

¹⁰⁷ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 45.

toplumda azınlık olarak yaşayanları ise birçok açıdan sıkıntı ve eksiklik içinde yaşayanlara benzetmiş, özellikle küfrü gerektiren hususları tam manası ile bilemeyeceklerinden dolayı bu noktada onları Müslümanlar arasında yaşayanlar gibi kabul etmemiştir.¹⁰⁸ Bu konuya, Din İşleri Yüksek Kurulunun 14.01.1993 tarih ve 4 nolu “Bosna Hersek’te Kürtaj Meselesi” kararı verilebilir. Kurul, normal şartlarda kürtaja, annenin hayati tehlikesi gibi kesin bir gerekçe yok ise cevaz vermezken,¹⁰⁹ burada normal durumdaki kürtajdan farklı olarak İslâm’ın izzetini ve İslâm toplumunun varlığını dikkate alarak oy çokluğu ile istisnai olarak rahmin tahliyesine cevaz vermiştir.

2.4. Bilginin Değişmesi

Bilginin değişmesi fetvanın değişiminin de en temel gerekçelerindendir. Karadâvî, bu konuyu ikiye ayırmıştır: Birincide fakihin haddi zatında var olmakla birlikte henüz haberdar olmadığı bir meseleye vakıf olması; diğerinde ise yeni araştırmalara dayalı olarak bilimsel bir bilginin ortaya çıkması söz konusudur. Değişen bilgilerden dolayı her iki durumda da fetva değişir.¹¹⁰ Mesela Karadâvî kendisi Müslüman olan ama kocası eski dini üzere kalan bir kadına kocasından ayrılması yönünde fetva verdiğini, ancak kendisine bu noktada farklı âlimlerin ictihadına dair bilgi ulaştınca, kadının kocası ile evli kalabileceği görüşünün mümkün olabileceğinden hareketle eski görüşünden vazgeçtiğini ifade etmiştir.¹¹¹ Yine müminin kâfir akrabasına mirasçı olabileceğine dair İbn Teymiye ve İbn Kayyim gibi fukahanın fetvasını öğrendiğinde, bunda hayır ve maslahat olduğunu belirterek bunu tercih etmiştir.¹¹² Kurul din farkının Müslümanın lehine mirasa engel teşkil etmeyeceğini, bu çerçevede Müslüman kişinin gayri müslim anne-babasına mirasçı olabileceğini,¹¹³ yine eşlerden birinin Müslüman olması halinde evliliğin sürdürebileceğini değerlendirmiştir.¹¹⁴ Karadâvî, akciğer kanserine sebep olduğu kesinleşen sigaraya bir müftünün artık haram diyebilmesi gerektiğini,¹¹⁵ ictimâ anında kavuşumdan önce dünyadan hilalin görülmesinin imkânsız oluşunun

¹⁰⁸ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri 'l-fetvâ*, 45, 46.

¹⁰⁹ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 518.

¹¹⁰ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri 'l-fetvâ*, 76-78.

¹¹¹ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri 'l-fetvâ*, 77.

¹¹² Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri 'l-fetvâ*, 78.

¹¹³ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 471.

¹¹⁴ 19.12.2002 tarih ve 227 sayılı Kurul kararı. Detaylı değerlendirme için bk. Mustafa Bülent Dadaş, “Fıkıh Meclisleri ve Ürettikleri Fikhî Görüşlerin Fetva Usûlü Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-VI*, ed. Yunus Keleş (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 413 vd.

¹¹⁵ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri 'l-fetvâ*, 78.

da ilmî açıdan kesin bir bilgi haline geldiğini ifade etmiştir.¹¹⁶ Yaman “fetvanın en kolay ve tartışmasız değişme sebebi, dayanağı olan teknik ve bilimsel bilginin yanlışlığının ortaya çıkması olarak” takdim eder. Bu durumda fetvanın da yeni bilgi istikametinde değişmesi kaçınılmazdır.¹¹⁷ O bu konuya “sigaranın mübah veya tenzihen mekruh olduğu kanaatini, ceninin 120 gündün önce alınabileceği görüşünü”, yukarıda zikrettiğimiz ictimâ anıyla ilgili bilgiyi örnek olarak verdikten sonra “kola ve kalçaya vurulan iğnenin mideye ulaşmayacağı bilgisi kesinleşince onların orucu bozacağına dair fetva değişecek midir” şeklinde bir soru sormuştur.¹¹⁸ Din İşleri Yüksek Kurulunun aldığı kararların ve verdiği fetvaların süreç içerisinde bilginin değişimine paralel olarak değiştiği gözlenmektedir. Yukarıda zikredilen konuların tamamı hatta daha da fazlasıyla ilgili bunları söylemek mümkündür. Nitekim Din İşleri Yüksek Kurulu 1961-150 sayılı kararında “sigaranın kerahet ve mübah olduğuna dair fıkıh âlimlerinin çeşitli icthadları” bulunduğunu zikrettikten sonra “sihate zarar verdiği için içilmemesinin evla olduğuna” hükmetmiş; buna mukabil 2019-32254 nolu fetvasında ise içilmesinin caiz olmadığını açıkça vurgulamıştır. Kurulun bu noktadaki gerekçesi “son yıllarda yapılan birçok araştırmanın sigaranın insan sağlığı üzerinde pek çok zararlı etkisinin bulunduğunu bilimsel açıdan ortaya koymasıdır.” Kurul bu fetvasında, günümüzde pek çok âlim ve fetva heyetince sigaranın haramlığı için öne sürülen “kişinin kendisini tehlikeye atmama ve öldürmeme, başkalarına zarar vermeme, zararı giderme, sağlığı koruma yönündeki temel ilkeler” gibi gerekçeleri zikretmiştir. Kurulun, tüm bu gerekçeleri saydıktan sonra “bir Müslümanın pek çok zararı bünyesinde barındıran sigarayı içmesi caiz değildir” demesi, bu noktadaki önceki fetvasını değişen tıbbî bilgiye paralel olarak güncellediğini göstermesi bakımından önemlidir.

2012-64 nolu Kurul mütalaasında hilalin görülebilmesi için konunun uzmanlarınca ortaya konmuş iki temel şartın gerçekleşmesi zorunlu kabul edilmiştir. Yine Kurulun, düşük neticesinde gelen kanın lohusalık mı istihâze mi olarak kabul edileceği konusunda önceki fetvadan farklı olarak, “organları belli olsun ya da olmasın düşenin cenin olduğu tıbben bilindiğine göre, düşükten sonra görülen kanın da lohusalık (nifas) kabul edilmesi” gerektiğine dair fetvası buna örnek verilebilir.¹¹⁹ Din İşleri Yüksek Kurulu kararlarının alınma sürecinde çalıştaylar, güncel dinî meseleleri istişare toplantıları gibi etkinlikler vesilesiyle konunun uzmanlarına danışılarak bilgilerin sürekli güncellendiği konusu herkesin malumudur. Bu çerçevede kulak/göz damlası, dilaltı hapı, astım hastalarının kullandığı

¹¹⁶ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 81; Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 197.

¹¹⁷ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 75; Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 196.

¹¹⁸ Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 196, 197.

¹¹⁹ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 106, 292.

spreyler, insilün, iğne vurulmak gibi konularda mütehassıs tabiplerden bilgi alınmış ve süreç içerisinde bilginin değişmesine bağlı olarak fetvalarda da değişimin var olduğu gözlenmiştir. Mesela ilk dönemlerde göz ve kulaktan giren şeylerin batna ulaştığı düşünülerek bunun orucu bozduğu; buna mukabil bugün ilgili kurul kararında da belirtildiği üzere -uzmanların beyanına göre- göz ve kulak damlalarının, dilaltı haplarının orucu bozmadığı değerlendirilmiştir.¹²⁰ İğnelere ilgili ilk dönemde alınan kararlarla sonrakiler arasındaki fark da bu bilgilerin değişmesinden kaynaklanmaktadır.¹²¹

Klasik fıkhıdaki, ceninin dört aydan önce alınabileceğine dair fetvanın aksine “sperm ve yumurta hücrelerinin birleştiği ve döllemenin başladığı andan itibaren hayatın başladığı ve dokunulmazlığına vurgu yapılmış”, annenin hayati tehlikesi gibi kesin tıbbi bir zaruret olmadığı sürece hem kürtaj hem de anomalili gebeliklerin sonlandırılmasına izin verilmemiştir.¹²² 2020-559815 nolu fetvasında ise Kurul, “çoğul gebeliklerde ceninlerden yaşama perspektifi bulunmayana müdahale edilmediği takdirde diğerlerinin de kesin olarak öleceği durumlarda hasta olan cenine müdahale ile sağlıklı olanların hayatının korunabileceğini” kabul etmiştir.¹²³

Kurulun 2020-559815 nolu üreme organları ve rahim naklinin caiz olup olmadığına dair fetvadaki temel vurgusu bunların “genetik birtakım özellikleri taşıyıp taşıyamaları” olmuştur. Bu karardaki sonuç “nakil sonrasında, genetik şifreyi taşımaya devam etmeyeceği yönünde kesin bir bilgi bulunmaması nedeniyle rahim bağışlanması ve nakli caiz görülmemektedir.” şeklinde olmuştur. Kurul bu fetvasında bilimsel veriler çerçevesinde hareket etmiştir. Bu tür bir fetvanın netleşmesi ancak tıbbi bilgi birikimi ile bilinebilecek ve değişebilecek bir husustur. Karadâvî'nin “yalancı gebeliğin teknolojik aletlerle ispatını mümkün görmesi” gibi¹²⁴ Kurul da dış gebelik ve bu esnada görülen kanın hükmünün uzmanların vereceği bilgiye göre netleşebileceğini, bilimsel bilginin bu kanamanın damar yırtılmasından kaynaklandığını ortaya koyması nedeniyle dış

¹²⁰ DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/3560/orucu-bozan-ve-bozmayan-muayene-ve-tedavi-yontemleri>

¹²¹ Mesela 7.9.1961/253 sayılı kararda “iğnenin içeriğine bakılmaksızın dimağa ulaşması, karaciğer, böbreklerde emilip mesane yoluyla tahliye olması halinde orucu bozacağı, deri altında kalıp karnın içine ve dimağa ulaşmaması halinde ise bozmayacağı hükmü” verilmiştir. Kurul hali hazırda kulak damlasının, keyif verici, gıda ve serum içerikli olmayan iğnelere de orucu bozmadığı kanaatinde. DİYKB, *Fetvalar* (2021), 272, 275.

¹²² DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Kürtaj fetvasında da aynı vurgular vardır. DİYKB, *Fetvalar* (2021), 518. Ayrıca bk. Görgülü, “Anomalili Gebeliklerin Sonlandırılması”, 109 vd.

¹²³ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 519.

¹²⁴ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 80.

gebelik esnasında görülen kanamayı özür (istihâze) saymıştır.¹²⁵ Bununla birlikte bu gebeliğin sonlandırması neticesinde oluşan kanamaya bağlı olarak lohusalık hükümlerinin başladığı kabul edilmiştir.¹²⁶ Kurulun, tıbbi konuları ilgilendiren pek çok fetvasında, konunun uzman hekimlerin bilgisine havale edilmesi de bu konudaki güncellenen bilgiye göre fetvanın da değişeceğini göstermesi bakımından önemlidir.¹²⁷

2.5. Örfün ve Niyetlerin Değişmesi

Fetvanın değişim gerekçelerinden biri de o konudaki örfün değişmesidir.¹²⁸ Bu nedenle müftü, toplumun cari olan örfünü dikkate almak durumundadır;¹²⁹ zira fetvalar her toplumun örfüne göre verilir.¹³⁰ Pek çok konu yöreden yöreye farklılık arz edebildiği için fakîh, sorun sahibinin yaşadığı toplumu, bölge ve yöreyi dikkate almalıdır. Ali Himmet Berki (ö. 1976), “örf ve âdete müstenit ilmî ve kazaî icthadların, âdetin değişmesiyle değişeceğini söylemeye lüzum olmayacağını” ifade eder.¹³¹ Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) de davalarda muteber olanın, sözlerdeki maksatlar olduğunu vurgulamıştır.¹³² Öyleyse fetvanın değişim gerekçelerinden biri de fiil ve sözlerin bina edildiği niyetlerin değişmesidir.¹³³ Özellikle talâka dair sarf edilen sözler ve yemin konularındaki sorunlar bu yolla çözülebilir.¹³⁴ İbn Âbidîn'in de müftünün yaşadığı zamanı ve insanları ihmal ederek *Zâhirürrivâye*'de nakledilen görüşler üzerinde donup kalmasıyla insanların haklarının zayi olmasına neden olacağına dair vurgusu son derece önemlidir. Onun ayrıca, fukâhanın, örf ve âdeti bilmeyi icthadın şartlarından biri kabul ettiğine ve örfe dayalı hükümlerin de o örfün değişmesiyle birlikte değişeceğine dair ifadesi dikkate değerdir.¹³⁵

¹²⁵ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 106.

¹²⁶ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 106

¹²⁷ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 67, 103, 105, 106, 107, 270, 273, 330, 332.

¹²⁸ İbn Kayyim, *I'lâmu'l-Muvakkı'in*, 3/43; Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri'l-fetvâ*, 67; Karadâğî, *İctihad ve Fetva*, 487; Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 193.

¹²⁹ İbn Âbidîn, “Şerhu ukûdi resmi'l-müfti”, 1/44.

¹³⁰ Ali Pekcan, “İslâm Hukuku Literatüründe Fıkhın Genel Kurallarına Dair İlk Risâle (Kerhî'nin (ö. 340/952) “el-Usul” Adlı Risalesinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi), *İslâmî Araştırmalar* 16/2 (2003), 300.

¹³¹ Berki, *Hukuk Mantığı ve Tefsir*, 9, 98.

¹³² Bk. Pekcan, “İslâm Hukuku Literatüründe Fıkhın Genel Kurallarına Dair İlk Risâle”, 199.

¹³³ Özdemir, “Ahkâmın Değişmesi”, 22.

¹³⁴ Karadâğî, *İctihad ve Fetva*, 487.

¹³⁵ İbn Âbidîn, “Neşru'l-arf”, 2/135; Karadâğî, *İctihad ve Fetva*, 488. İbn Âbidîn'in örfle ilgili değerlendirmeleri için ayrıca bk. Ahmet Özdemir, “Hanefî Mezhebi Fakihlerinden İbn Âbidîn'in “Şerhu Ukûdi Resmi'l-Müfti” Adlı Risalesinin İftâ Usulü Bakımından Değerlendirilmesi”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturidilik-*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017), 2/14.

“Sokakta yemenin mürüvveti (mürûet) zedeleyeceği, bundan dolayı da bu kişinin şahitliğinin kabul edilmeyeceğine dair eskiden verilmiş fetvalar, insanların zamanla yarıştığı günümüzde artık değişmiştir. Böyle bir fetvanın geçerli sayılması halinde bu durumdaki kişilerin haklarının ellerinden alınmış olacağı, sokakta yemenin artık modern hayatın zorunluluklarından biri olduğu aşîkârdır.”¹³⁶ “İnternet üzerinden satış, bankacılık sisteminde çek kullanma, garanti şartlı satışlar, elektronik transfer yoluyla ulaştırılan bir şeyin kabzedilmesi gibi konular artık günümüzde örf haline gelmiştir.”¹³⁷ Günümüzde gümüşün değerinin düşmesi nedeniyle nisapta artık altın dikkate alınmaktadır. Karadâvî, bu tür yeni meselelerde fakihin geniş ufuklu olması ve artık günümüzde kendi dönemindekinden farklı hale gelen fikhî metinlerle kendisini sınırlandırmaması gerektiği kanaatinde dir.¹³⁸ DİYKB da günümüzde ticaret erbabı arasında cari olup örf haline gelmiş uygulamaları dikkate almakta ve fetvalarını buna göre güncellemektedir.¹³⁹ Bu noktada Kurulun zekât nisabında gümüşün değil de altının dikkate alınmasına yönelik kararı burada öncelikli olarak zikredilebilir.¹⁴⁰ Yine çek, senet, EFT, internetten alışveriş, leasing konusundaki fetvalar burada hatırlanmalıdır. Kurulun “Dişi Hayvanların Kurban Olarak Kesilmesi” başlıklı kararında “içinde bulunan şartlar, örf ve alışkanlıklar, etin çokluğu, lezzeti ve kalitesi bağlamında yaklaşıldığı, dolayısıyla konunun ictehadî bir mesele olduğu” belirtilerek meselenin örf'e göre değiştiği açıkça belirtilmiştir.¹⁴¹ Benzer ifadeler aynı konuya dair fetvada da tekrarlanmış “bu husustaki kanaatlerin, dinin değişmez esasındanmış gibi kabul edilmemesi gerektiği, bunların toplum menfaati göz önünde bulundurularak ortaya konulduğu, günümüzde de aynı esastan hareketle dişi sığırların kurban edilmesinin üretime zarar vermesi hâlinde, erkek sığırların tercih edilmesinin uygun olacağı” vurgulanmıştır.¹⁴² Bazı fetvaların bilirkişilerin bilgisine havale

¹³⁶ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri 'l-fetvâ*, 72; Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 194. Karadâvî bu konuyu umûmî'l-belvâ kapsamında da değerlendirmiştir. Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri 'l-fetvâ*, 93.

¹³⁷ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri 'l-fetvâ*, 71-73; Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 195.

¹³⁸ Karadâvî, *Mucibâtu teğayyüri 'l-fetvâ*, 71.

¹³⁹ Bk. DİYKB, *Fetvalar* (2021), 479 vd.

¹⁴⁰ Müşavere Heyeti 1950'li yıllarda aldığı kararlarda fakirin yararına olacağını değerlendirerek zekât nisabını gümüşe göre belirlemiş, buna mukabil 2002 yılında aldığı kararlar nisabı 80, 18 gr altın olarak değiştirmiştir. Bu konuda farklı düşünen, 9.9.2004/162 nolu kararların muhalefet şerhinde nisabın “üç dört kişilik bir ailenin bir yıllık asgari geçim standardı olması gerektiğini savunanlar da olmuştur.” Bk. Fatih Yücel, Türkiye’de Güncel Zekât Problemleri, 646, 647. Fetvalar da buna göre verilmektedir. Bk. DİYKB, *Fetvalar* (2021), 229, 232, 233, 234.

¹⁴¹ DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”, <https://kurul.diyenet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38231/disi-hayvanlarin-kurban-olarak-kesilmesi>

¹⁴² DİYKB, *Fetvalar* (2021), 360.

edilmesi de bu konudaki güncellenen örfte göre fetvanın da değişeceğini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁴³

Kurul, İslâm'ın önemli farizalarından biri olan tesettür kararında “İslâm dini tesettürü emretmekle birlikte, örtünmenin şekli konusunda ayrıntıya girmemiş, bunu örfte bırakmıştır.” demek suretiyle örfü dikkate almıştır.¹⁴⁴ Çoraplı ya da çorapsız namaz kılınıp kılınmaması¹⁴⁵ ya da imamın çorapla ya da çorapsız namaz kıldırmasının hükmünün de yerleşik örfte göre değişeceği vurgulanmıştır.¹⁴⁶ Özellikle yemin gibi konularda örfte göre değişen anlamlardan dolayı, bu farklılıkların dikkate alınacağına vurgu yapılmıştır.¹⁴⁷ DİYKB'in bu noktada dikkat çekici fetvalarından biri de “akdin gereklerinden olmayıp satış akdine uygun düşmeyen, örf haline gelmemiş olan ve taraflardan birine yarar sağlayan bir şeyin akit esnasında şart koşulması” kaidenin tatbikine yöneliktir. Bu çerçevede Kurul, “satıcının, içinde bir müddet ücretsiz oturması şartıyla evini satmasına” onay verirken, bunun Malikî ve Hanbelîlerce sahih kabul edildiğini; ayrıca “Bu hükmün günümüzde hayli yaygın olması hasebiyle artık örf haline geldiği yorumuyla Hanefîlerin yaklaşımına da aykırı olmadığını söylenebileceğini”¹⁴⁸ ileri sürmüştür. Bu da akit serbestisi ilkesi ile uyumlu bir yaklaşımdır.

Kurul, kaporanın caizliği ve kaporalı satış konusundaki fetvasını naslara muhalif olmayan örf ve uygulamaların caiz olması, kaporalı satışın da esnaf arasında örf haline gelmesi esası üzerine bina etmiştir.¹⁴⁹ Örfte göre değişen fetvalardan biri de düğünde takılan hediyelerle ilgilidir: Kurul “Hediyelerin kimin adına getirildiği bilinmemesi hâlinde bulunulan yerin örf ve âdetine göre hareket edilir. Damadın veya ana babasının geline taktıkları takılar örfen mehirde sayılıyorsa mehirdir; asla geri alınamaz.” diyerek bu noktada nihai kararın örf ve âdete göre değişeceğini ifade etmiştir.¹⁵⁰ Kiralanan malın üçüncü bir şahsa kiralanması konusunda kurul cari örfü dikkate alarak şu hükmü vermiştir: “Günümüzde ise malın sadece kiracı tarafından kullanılması şeklinde bir örf oluşmuştur. Kiralanan malın

¹⁴³ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 479, 482.

¹⁴⁴ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 131.

¹⁴⁵ “Hz. Peygamber (s.a.s.)'in çorapsız olarak namaz kıldırıldığı kaynaklarımızda sabittir (Ebû Dâvûd, Salât, 91). Bu sebeple çorapsız olarak namaz kılmakta bir beis yoktur. Ancak mescitlere çorapsız girmek sağlık, temizlik vb. nedenlerden ötürü örfte hoş karşılanmıyorsa, bundan kaçınmak uygun olur.” DİYKB, *Fetvalar* (2021), 132.

¹⁴⁶ “İmamın çorapsız namaz kıldırmasında da örfte vurgu yapılarak, hoş karşılanmayan yerlerde bundan kaçınmanın uygun olacağı ifade edilmiştir.” DİYKB, *Fetvalar* (2021), 176.

¹⁴⁷ DİYKB, *Fetvalar I*, 392, 393; DİYKB, *Fetvalar* (2021), 376.

¹⁴⁸ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 485.

¹⁴⁹ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 497.

¹⁵⁰ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 448.

başkasına devri için mal sahibinden izin alınması gerekir.”¹⁵¹ Din İşleri Yüksek Kurulu yöreden yöreye, kimi zaman da kişinin niyetine bağlı olarak anlam değişikliğine uğrayabilen “şart olsun” sözünün yemin yerine geçip geçmeyeceğini, örf ve kişinin niyetinin belirleyeceğini,¹⁵² yemin, adak, vakıf ve benzeri sözlü tasarruflarda toplumun örfü dikkate alınarak sorunların çözümü yoluna gidilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁵³

SONUÇ

Din İşleri Yüksek Kurulu, Diyanet İşleri Başkanlığının en yüksek karar ve danışma organıdır. Mevzuat çerçevesinde gerek aldığı kararlar gerekse verdiği fetvalarla ifta faaliyetini sürdürmekte; bunu yaparken de kolektif ictihad anlayışı ile hareket etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Kurul fetvaları, bireysel fetvalardan daha güçlü ve mutemettir. Kurulun karar ve fetvaları incelendiğinde, ibâdetler, haramlar/helaller ve mukadderât konusunun dinin sabitelerini simgelediği; buna mukabil fetvanın değişim gerekçeleri olarak klasik eserlerde yer verilen fesadü’z-zaman, mekân, durum (zarûret, hâcet, umûmu’l-belvâ), bilgi, örf ve niyetlerin değişmesiyle fetvalarını güncellediği, onları vakiya uyumlu hale getirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle tıp ve sağlık, güncel gıda sorunları, aile hayatı, ticarî ve sosyal hayat gibi konularda kurulun modern gelişmeleri yakından takip ettiği, konunun uzmanları ile sürekli temasta olduğu, bu yönüyle de halkımızın sorunlarını en sağlıklı biçimde çözmeye gayretinde olduğu gözlenmektedir. Bu da fetvaların değişimini gerekli kılan temel unsurlardan biridir. Özellikle hacdaki sorunları asgariye indirme çabaları, uluslararası hicrî takvim birliği çalışmaları ve gıda katkı maddelerine yönelik verilen fetvalar her türlü takdirin ötesindedir. Bütün bunları yaparken Kurul tarihsel süreçte oluşan geleneksel fıkıh birikimini dikkate almakta, mezheplerin birikiminden istifade etmekte, gerektiğinde de mezhep üstü bir bakış açısı ortaya koyabilmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa vd. *Mecelle*. haz. Ali Himmet Berki. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982.

Altuntaş, Halil. *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu (Tarihçe, Oluşum, İşleyiş ve Faaliyetler)*. Ankara: DİB Yayınları, 2020.

Apaydın, Yunus. “İctihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/444. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Aslan, Mehmet Selim. “İctihad ve Fetva Faaliyetlerinde Olası Sonuçların Dikkate Alınması (İ’tibârü’l-Meâlât)”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27 (2016), 183-218.

Berki, Ali Himmet. *Hukuk Mantığı ve Tefsir-Kanun ve Mukavelelerin Tanzim ve*

¹⁵¹ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 490.

¹⁵² DİYKB, *Fetvalar* (2021), 376, 434.

¹⁵³ DİYKB, *Fetvalar* (2021), 376.

Tefsirine Ait Kaide ve Asıllar. ed. Yasin Çevik vd. Ankara: Türkiye Adalet Akademisi, 2018.

Candan, Abdurrahman. “Şeyh Ahmet el-Haznevi’nin Hayatı ve Fetvalarında Takip Ettiği Metot”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2017), 19-37.

Candan, Abdurrahman. *İmam Şafî’nin Kavlı Kadim ve Kavlı Cediti*. ed. Fedakar Kızmaz. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2018.

Dadaş, Mustafa Bülent. “Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İçtihatı ve İslâm Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 28/1 (2015), 311-342.

Dadaş, Mustafa Bülent. “Fıkıh Meclisleri ve Ürettikleri Fıkıhî Görüşlerin Fetva Usûlü Bağlamında Değerlendirilmesi”. *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-VI*. ed. Yunus Keleş. 401-418. Ankara: DİB Yayınları, 2018.

Dadaş, Mustafa Bülent. “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Siyaseti”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 37-74.

Dadaş, Mustafa Bülent. *Şeyh Bedreddin Bir Osmanlı Fakihî*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Dağcı, Şamil. “Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım”. *Diyanet İlmî Dergi* 38/4 (2002), 5-20.

Dalgın, Nihat. “Değişim Stratejisi Açısından Hukuk ve İslâm Hukuku”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 73-109.

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 18 Ağustos 2022. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/Karar/38279/alinan-borc-para-vadesi-geldiginde-odenmediği-zaman-altina-cevrilerek-vadesi-uzatılabilir-mi>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 25 Nisan 2022. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/38684/bir-kadının--ileride-cocuk-sahibi-olma-arzusuyla-yumurtalarını-dondurması-caiz-midir-?enc=QisAbR4bAkZg1HIImMxXRn2t8ij%2beDtMkJdRGirgyeb8%3d>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyaret.gov.tr>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/38279/alinan-borc-para-vadesi-geldiginde-odenmediği-zaman-altina-cevrilerek-vadesi-uzatılabilir-mi-?enc=QisAbR4bAkZg1HIImMxXRn2t8ij%2beDtMkJdRGirgyeb8%3d>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Diyanet-Yayinlar> (Erişim 28 Haziran 2022)

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyaret.gov.tr/DosyaGoster.aspx?enc=fjOIsAhG5Tj6s%2bQ3gonHz3h2a-E3tIgzWwRqRpXAJ7k94MFEoBOHfKvxp546xSKOrbUp9Ci0p%2fXpytyzb%2f967QCdVm0S2Q%2bpmSvZPYDJzs4v4LnSMUx6sCgdaA0e8VL0AHy4Q2x-K19Fr6DKsy2RARBGTTZtgCUJdpJh%2bFc5STSnEpRunBXIkhpBxx1fzb4YWjP-V8eQUpAmlDHWXiZi99crQ%3d%3d>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyaret.gov.tr/FetvaYontem>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/3560/orucu-bozan-ve-bozmayan-muayene-ve-te-davi-yontemleri>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38231/disi-hayvanlarin-kurban-olarak-kesilmesi>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38268/domuz-derisinin-dibagatla-temizlenmesinin-dini-hukmu>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38334/dondurulmus-sperm-veya-embriyonun-kocanin-olumunden-sonra-kullanilmasi>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/4093/45-enlemin-otesinde-namaz-vakitleri>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 28 Haziran 2022. <https://kurul.diyanet.gov.tr/KurulKarar/>

DİB. “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”. Erişim 6 Haziran 2022. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/942/satici-icinde-belirli-bir-muddet-uccretsiz-oturmasi-sartıyla-evini-satabilir-mi>

DİYKB, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. *Fetvalar I*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.

DİYKB, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. *Fetvalar*. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2015.

DİYKB, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. *Fetvalar*. Ankara: DİB Yayınları, 4. Basım, 2018.

DİYKB, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. *Fetvalar*. Ankara: DİB Yayınları, 9. Basım, 2021.

Dönmez, İbrahim Kâfi. “İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı”. *Fıkıh Usulü İncelemeleri*. ed. Tuncay Başoğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.

Duman, Soner. “Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim (Kaynaklar-Sebepler-Analiz)”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 441-465.

Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994.

Görgülü, Ülfet. “Anomalili Gebeliklerin Sonlandırılmasıyla İlgili Cevaz Fetvalarına Eleştirel Bir Bakış”. *Diyamet İlmî Dergi* 53/4 (2017), 105-122.

Görgülü, Ülfet. “Din İşleri Yüksek Kuruluna Gelen Sorular Bağlamında Mahremiyet Algıları”. *Din Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu (27-29 Mart 2015)*. ed. Yavuz Ünal vd. 2/113-127. Samsun: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016.

Görgülü, Ülfet. “Din İşleri Yüksek Kurulunun Tıbbi Konulardaki Fetvalarına İlişkin Metodolojik Bir Değerlendirme”. *Fıkıh ve Biyoetik: İslâm Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci-2*. ed. M. İhsan Karaman vd. 181-195. İstanbul: İsar Yayınları, 2021.

Günay, Hacı Mehmet. “Günümüz Fıkıh Problemlerinin Çözümünde İlke ve Yöntemler”. *Günümüz Fıkıh Problemleri*. ed. Hacı Mehmet Günay. 3-27. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.

İbn Âbidîn. “Neşru’l-arf” fî binâi ba’dı’l-ahkâm ale’l-urf”. *Mecmûâtü’r-resâil*. 2/125-128. İstanbul: y.y., 1320.

İbn Âbidîn. “Şerhu’l-manzûmeti’l-müsemmât bi ukûdi resmi’l-müftî”. *Mecmûâtü’r-resâil*. 1/44-47. İstanbul: y.y., 1320.

İbn Kayyim el-Cevziyye. *İ’lâmu’l-Muvakkı’în an Rabbi’l-Âlemin*. thk. İsmâüddin es-Sabâbatî. 4 Cilt. Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1414/1993.

Kalkan, İsmet. “Hükümlerde Değişimle İlgili Yapılan Bazı Yorum ve Değerlendirmelere Usûlî Bir Yaklaşım”. *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/27 (2021), 85-109.

Karadâğî, Ali Muhyiddîn. *İctihad ve Fetva*. çev. Mustafa Bülent Dadaş. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.

Karadâvî, Yusuf. *İslâm Hukukuna Giriş*. çev. Yunus Araz. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.

Karadâvî, Yusuf. *Mucibâtu teğayyüri’l-fetvâ fî asrinâ*. b.y.: el-İttihâdü’l-âlemî li ulemâi’l-müslimîn, ts.

Kaya, Süleyman. “Akifzâde’nin Mecelletü’l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/1 (2011), 93-108.

Keleş, Yunus. *Fesadü’z-Zamanın (Dinî Hassasiyetin Azalmasının) Ahkâmın Değişmesine Etkisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Kiraz, Gülseren. *Sosyal ve Siyasi Değişimlerin Kurumlara Etkisi: Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları Örneği*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Köse, Saffet. “Hz. Ömer’in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 13-50.

Köse, Saffet. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.

Mafratoğlu, Recepali. *Diyânet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları ve Dayandığı Şer’î Deliller*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Okur, Kaşif Hamdi. *Fetvada Dil ve Üslup*. Ankara: Anadolu Yayınları, 2020.

Osmânî, Muhammed Takî. *Usulü’l-iftâ ve âdâbuh*. Karaçi: Mektebetü Meârifî’l-Kur’ân, 2011.

Özdemir, Ahmet. “Hanefî Mezhebi Fakihlerinden İbn Âbidîn’in “Şerhu Ukûdi Resmî’l-Müftî” Adlı Risalesinin İftâ Usulü Bakımından Değerlendirilmesi”. *IV. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 2/6-16. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.

Özdemir, İbrahim. “Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014), 19-42

Pekcan, Ali. “İslâm Hukuku Literatüründe Fıkhın Genel Kurallarına Dair İlk Risâle (Kerhî’nin (ö. 340/952) “el-Usul” Adlı Risalesinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi)”. *İslâmî Araştırmalar* 16/2 (2003), 293-307.

Salman, Yüksel. “Sosyal Değişme Ekseninde İslâm Hukuku”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 32 (2018), 71-103.

Üçer, Cenksu. “Din İşleri Yüksek Kurulu ve Mezhep Olgusuna Yaklaşımı”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 14/2 (2021), 662-723.

Yaman, Ahmet. “Fetvâ ve Mezhep Fetvâ Usûlü ve Tarihinin Tartışmalı Bir Konusu Olarak Fetvâ-Mezhep İlişkisi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2015), 5-34.

Yaman, Ahmet. “Fıkıhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim”. *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014), 7-21.

Yaman, Ahmet. “Güncel Bazı Örnekleri Bağlamında Fetvada Kaynak ve Yöntem Sorunu”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 28 (2009), 7-16.

Yaman, Ahmet. “TC. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Yöntemi”. *el-Mecelletu’l-İlmiyye li-Riâseti ‘ş-Şu’ûni’ d-Diniyyeti’l-Turkiyye* 1/1 (Aralık 2019), 62-98.

Yaman, Ahmet. “Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 9-36.

Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul: İFAV, 2019.

Yıldırım, Mustafa. *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

Yiğit, Yaşar. “Zaman, Çevre ve Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi”. *Diyanet İlmî Dergi* 38/2 (2002), 83-106.

Yörükân, Yusuf Ziya. “Bir Fetva Münasebetiyle, Fetva Müessesesi, Ebusuûd Efendi ve Sarı Saltuk”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2-3 (1952), 137-160.

Yücel, Fatih. “Türkiye’de Güncel Zekât Problemleri”. *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 03-04 Aralık 2016. haz. İsmail Kurt vd. 643-684. İstanbul: Ensar Neşriyat-İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017.

Yüksel, Tuba. *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarının İslâm Aile Hukuku Açısından Analizi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.